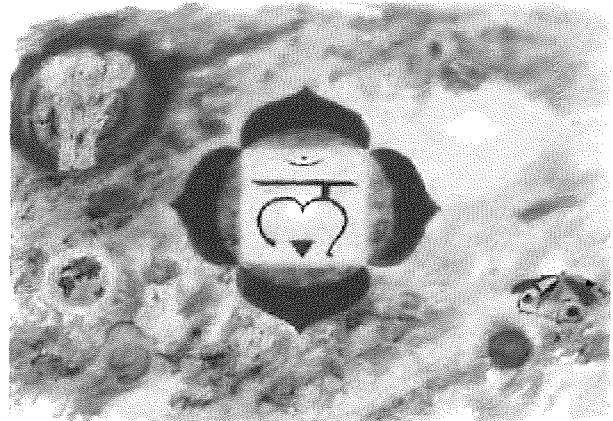


Van goede Vader tot innerlijke Vonk



Een empirisch-godsdienstpsychologisch onderzoek naar de godsbeelden van hedendaagse Nederlanders.

Van goede Vader tot innerlijke vonk :
Een empirisch-godsdienst-
psychologisch onderzoek naar de
godsbeelden van hedendaagse
Nederlanders / Elina ten HOVE
2007
Godsdienstpsychologie

Afstudeerscriptie Master Geestelijke Verzorging

Student: Elina ten Hove
Studentnummer: 1599798
Datum: December 2007
Begeleider: Prof. dr. T.H. Zock
Meelezer: dr. J. Schaap-Jonker



Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
1.1	Godsbeelden	4
1.2	Probleemstelling.....	4
1.3	Doelstelling	4
1.4	Vraagstelling:	5
1.5	Achtergrond van het onderzoek	5
1.6	Methode.....	5
1.7	Opbouw	6
2	Godsbeelden volgens Ana-Maria Rizzuto.....	7
2.1	Inleiding	7
2.2	Object-relatie theorie	8
2.3	Ana-Maria Rizzuto: The Birth of the Living God.....	9
2.4	Kritiek op de theorie van Rizzuto	11
2.5	Hedendaagse Nederlandse (religieuze) cultuur.....	12
3	Een empirisch-godsdienspsychologisch onderzoek naar de godsbeelden van hedendaagse Nederlanders.	13
3.1	Inleiding	13
3.2	Context en doel van het onderzoek	14
3.3	Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007.....	15
3.3.1	Methodologische verantwoording	15
3.3.2	Inhoud van de vragenlijst	15
3.4	Methode.....	18
3.5	Deelnemers	19
3.6	Resultaten	20
3.6.1	Demografische kenmerken.....	20
3.6.2	VGB en challenge items.....	21
3.6.3	Vergelijking godsbeeld naar religieuze achtergrond.....	22
3.6.4	Samenhang tussen frequentie kerkbezoek en -bidden, religieuze saillantie en VGB en ‘Challenge-items’	24
3.6.5	Namen van God.....	26
4	Conclusie en discussie.....	27
4.1	Inleiding	27
4.2	Opmerkingen bij de vragenlijst.....	27
4.3	Vragen over de vragenlijst	28
4.4	Reflectie op de methode	28
4.5	Conclusie en discussie.....	29
4.6	Geestelijke verzorging.....	33
Bijlagen 34		
	Bijlage 1: Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007.....	34
	Bijlage 2: Eerste e-mail	41
	Bijlage 3: Tweede e-mail	42
	Bijlage 4: Begeleidende brief ROC.....	44
	Bijlage 5: Deelnemers	45
	Bijlage 6: Demografische kenmerken	49
	Bijlage 7: PCA VGB en Challenge-items	52
	Bijlage 8: Correlaties.....	54
	Bijlage 9: Namen van God	58

Bijlage 10: Opmerkingen bij de vragenlijsten.....	59
Bijlage 11: Vragen over de vragenlijst.....	63
Literatuurlijst.....	65

1 Inleiding

1.1 Godsbeelden

‘God zit in die boom, ziet u?’ Zomaar een vraag van een revalidant in het revalidatiecentrum waar ik stage liep als geestelijk verzorger. Tijdens mijn stage in de revalidatie heb ik geleerd dat niets vanzelfsprekend is als het over God gaat. Er waren mensen die God hebben ervaren als hun trooster tijdens het revalideren, maar ook mensen die God hebben ervaren als de veroorzaker van hun leed. Mensen die God zagen in een boom, in zichzelf, in de cirkel van het leven.

Bovenstaande beelden van God worden in deze scriptie ‘godsbeelden’ genoemd. Daarmee wordt ‘de persoonlijke God’ van mensen bedoeld, God zoals Hij ervaren wordt. Een godsbeeld bevat zowel gevoelens voor God als cognities over God, zowel bewuste als onbewuste-, objectieve als subjectieve- en zowel individuele als culturele aspecten.

1.2 Probleemstelling

Of mensen nou geloven in God of juist niet, ze stellen zich God op een bepaalde manier voor. Met andere woorden: ze hebben een beeld van God. En dat zijn in het huidige gesecculariseerde Nederland niet alleen traditionele beelden, zo ondervonden van der Lans en anderen bij onderzoek naar godsbeelden. God wordt door veel mensen steeds meer als een hogere macht gezien en minder als persoon [Van der Lans 2001].

Juist in deze tijd waarin veel Nederlanders zich niet meer verbonden voelen met traditionele religieuze tradities vanwege de secularisatie is onderzoek naar Godsbeelden interessant, want als hedendaagse Nederlanders geen traditionele godsbeelden hebben, hoe ziet hun godsbeeld er dan wel uit? Welke relatie hebben ze met God? Hoe functioneert God in hun zingevingprocessen? Wat betekent God voor hen? Wie is de God waar zij in geloven of waarvan zij zich juist hebben afgekeerd?

1.3 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is het in kaart brengen van hoe hedendaagse Nederlanders (in een gesecculariseerde context) God zien en beleven.

1.4 Vraagstelling:

De bovenstaande probleemstelling en doelstelling resulteren in de volgende vraag die in deze scriptie centraal zal staan: *hoe zien en ervaren hedendaagse Nederlanders (in een gesecculariseerde context) God?* In de volgende paragrafen zal worden toegelicht hoe deze vraag beantwoord is.

1.5 Achtergrond van het onderzoek

Via dit empirisch-godsdienstpsychologische onderzoek is gezocht naar de persoonlijke God van hedendaagse Nederlanders die leven in een samenleving waarin de ontkerkelijking actueel is. Het gaat mij met name om mensen die zichzelf niet zien als betrokken lid van een van de christelijke kerken. Deze laatste groep is interessant omdat hun godsbeelden nog niet in kaart zijn gebracht. Eerder onderzoek van J. Schaap-Jonker richtte zich al op de godsbeelden van kerkelijk Nederland [Schaap-Jonker e.a 2004b].

Dit afstudeeronderzoek gaat vooraf aan een internationaal longitudinaal godsbeeldenonderzoek dat het 'International God Image Research Project' wordt genoemd en waarvan begin 2008 de eerste ronde zal plaatsvinden. Het internationale onderzoek zal zich richten op de drie monotheïstische godsdiensten.¹ J. Schaap-Jonker vertegenwoordigt het Nederlandse gedeelte van dit internationale onderzoek en dit afstudeeronderzoek dient als een exploratief onderzoek om te kijken of de Vragenlijst GodsBeelden (VGB)² ook gebruikt kan worden voor een meer diverse populatie. Denk aan niet-kerkelijke, niet-christelijke en zelfs niet-religieuze respondenten. Maar divers verwijst ook naar 'christelijke Nederlanders'. In Nederland noemt een heel uiteenlopende groep mensen zich christelijk, zo bleek uit het recente onderzoek 'God in Nederland'.³

1.6 Methode

Om te onderzoeken welke godsbeelden Nederlanders hebben is een vragenlijst samengesteld, namelijk de 'Vragenlijst godsbeelden in Nederland 2007'. De lijst bestaat uit 72 vragen en is voor een groot deel gebaseerd op de theorie van Ana-Maria Rizzuto over godsbeelden.

Om een diverse groep Nederlanders te bereiken is de vragenlijst verspreid via email. Dit is gedaan volgens de zogenoemde 'sneeuwbalmethode'. Daarnaast zijn een aantal lijsten

¹ Christendom, Jodendom en Islam.

² Vragenlijst GodsBeelden, J. Schaap-Jonker 2006 Deze lijst is in haar geheel opgenomen in de lijst die gebruikt is voor dit afstudeeronderzoek, zie hoofdstuk 3.

³ Zie hoofdstuk 2.5

verspreid op een plek waar veel moslims komen om ook een beeld te krijgen van hun godsbeelden. Deze methode zal in hoofdstuk 2.4 worden toegelicht.

Dit onderzoek leverde uiteindelijk interessante inzichten op zowel door de analyse van de kwantitatieve gegevens als door de analyse van de schriftelijke reacties van de respondenten op de vragenlijst.

1.7 Opbouw

De scriptie is als volgt opgebouwd. In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op het begrip 'godsbeeld' aan de hand van de theorie van psychoanalytica Ana-Maria Rizzuto. Deze theorie bouwt voort op de theorie van Freud en betoogt dat het godsbeeld zich al in de vroege kindertijd begint te ontwikkelen op basis van de relatie met de ouders. De laatste paragraaf van dit hoofdstuk gaat over de culturele context van 'hedendaagse Nederlanders'. Hier zal recent onderzoek naar religie en God in Nederland beschreven worden. Het derde hoofdstuk beschrijft het onderzoek. Aan bod komen doel en inhoud van het onderzoek, gebruikte methode, de vragenlijst, de respondenten en de resultaten. Tot slot volgen in hoofdstuk 4 de conclusie en discussie, waar ook kort het belang van deze kennis van godsbeelden voor geestelijk verzorgers besproken zal worden.

2 Godsbeelden volgens Ana-Maria Rizzuto

2.1 Inleiding

Het 'godsbeeld' van mensen kan omschreven worden als hun 'persoonlijke God'. Deze persoonlijke God valt niet vanzelfsprekend samen met de God zoals deze door de officiële religie benoemd en geleerd wordt. Het gaat om de God zoals Hij ervaren wordt. Het godsbeeld omvat zowel gevoelens voor God als cognities over God en is verbonden met de levensgeschiedenis van mensen. Dat maakt dat het godsbeeld een existentiële lading heeft. Het godsbeeld geeft inzicht in de emotionele relatie met God, en in de betekenis die God voor het subject heeft. Het godsbeeld laat zien wie de God is in wie het subject gelooft, of van wie het subject zich juist afkeert [Schaap-Jonker 2004a, 124]. Dit kan als volgt worden samengevat: het godsbeeld heeft zowel affectieve als cognitieve, onbewuste als bewuste, subjectieve als objectieve, en individuele als culturele aspecten [Schaap-Jonker & Eurelings-Bontekoe 2007].

Volgens Rizzuto is geloven in God niet noodzakelijk voor het hebben van een godsbeeld. Zij betoogt in haar theorie dat alle mensen die leven in de westerse cultuur een beeld van God hebben, of ze nou in God geloven of niet. Mensen die niet in God geloven hebben bewust of onbewust besloten niet te geloven in God [Rizzuto 1979, 47, 208]. Geloven betekent in dat opzicht loyaliteit tonen aan de eigen innerlijke representatie van God. [Rizzuto, 1979, 117].

Omdat de theorie van Rizzuto behoort tot de zogenaamde object-relatieve theorieën zal het eerste deel van dit hoofdstuk eerst kort gaan over wat hieronder wordt verstaan. In het vervolg van hoofdstuk 1 zullen Ana-Maria Rizzuto en haar boek *The Birth of the Living God* [Rizzuto 1979] nader geïntroduceerd worden. Daarna wordt ingegaan op wat een godsbeeld volgens Rizzuto is. Eerst komen twee termen aan bod die verbonden zijn met de term godsbeeld, namelijk 'godsconcept' en 'godsrepresentatie'. Vervolgens wordt de ontwikkeling van het godsbeeld uiteen gezet. Uit dit gedeelte zal blijken dat de vorming van het godsbeeld volgens Rizzuto al vroeg plaats vindt. Tot slot zal de theorie van Rizzuto worden bekritiseerd en aangevuld met een paragraaf over de context van het hedendaagse Nederland.

Ana-Maria Rizzuto is voor dit onderzoek van belang omdat een groot deel van de vragen uit de 'godsbeelden vragenlijst 2007' gebaseerd is op haar theorie en de aanvulling daarop die in dit hoofdstuk besproken worden.

2.2 Object-relatie theorie

Object-relatie theorieën gaan uit van de mens als relationeel wezen. Deze theorieën benadrukken interpersoonlijke relaties. De relatie in de eerste levensjaren met de moeder (verzorgende) is erg belangrijk. Ook Rizzuto gaat in haar boek over godsbeelden uit van deze theorie. Zij baseert zich voor een groot deel op Donald W. Winnicott, die gezien wordt als de belangrijkste theoreticus van de object-relatie theorie [Rizzuto 1979].

Relaties tussen personen worden binnen deze stroming 'objectrelaties' genoemd. Het gaat om een relatie tussen een subject en een object. Het subject is het 'zelf' en het object is een 'ander' met wie het subject een relatie heeft [Schaap-Jonker 2006, 31]. Een voorbeeld van een objectrelatie is een relatie tussen kind (subject) en de moeder (object). Subject en object komen via de verbeelding met elkaar in contact. Subject en object kunnen volgens Winnicott nooit helemaal van elkaar gescheiden worden. In dit verband speelt ook de 'transitionele sfeer' een rol [Zock 1996, 33]. Dit is volgens Winnicott een ruimte tussen de binnenwereld en de buitenwereld die de ontmoeting tussen subject en object mogelijk maakt. [Zock 1996, 36]. De objectrelatie bestaat werkelijk, maar bestaat ook in het hoofd van het subject. Het subject heeft een representatie geïnternaliseerd van het object. Ook heeft het subject een beeld van de objectrelatie [Schaap-Jonker 2006, 31]. Zo gezien gaat het bij een object-relatie om deze innerlijke representatie van de relatie. Er zijn dus drie innerlijke beelden in het spel: het beeld van het zelf (subject), het beeld van de ander (object), en het beeld van de relatie met het object (object-relatie).⁴ Een object-relatie heeft een dynamische structuur. Het beeld van zelf en ander komt niet noodzakelijk overeen met de werkelijkheid. Toch wordt de relatie hierdoor beïnvloed. Affectiviteit speelt een grote rol want bij een relatie met een ander hoort altijd een bepaald gevoel.⁵

Ook de relatie van een subject met God kan een object-relatie genoemd worden. Het godsbeeld staat in relatie met het zelfbeeld en is verbonden met gevoelens. Natuurlijk is een relatie met God wel anders dan een relatie met een mens; God is niet zichtbaar en niet tastbaar, en een mens staat niet gelijk aan God [Schaap-Jonker 2006, 32]. In het verlengde hiervan kunnen we God ook een 'transitioneel object' noemen, hier wordt later in dit hoofdstuk nog op in gegaan.

⁴ J. Schaap-Jonker baseert zich hier op: O.F. Kernberg, 'Structural derivatives of object relationships', *International Journal of Psycho-analysis* 47, 236-253, i.h.b. 239; O.F. Kernberg, *Object relations theory and clinical psychoanalysis*. New York 1976; J.W. Jones, *Contemporary Psychoanalysis and Religion: Transference and Transcendence*. New Haven/ London 1991, 13, 15. Voor een overzicht zie: David. M. Wulff (1997), *Psychology of Religion, classics & contemporary*.

⁵ J.Schaap-Jonker baseert zich hier op: L. (2005). A Developmental Perspective on the God image. In: R.H. Cox, B. Ervin-Cox & L. Hoffman (eds.). *Spirituality and Psychological Health*, pp. 129-147. Colorado Springs: Colorado School of Professional Psychology Press. pp 135.

In Rizzuto's theorie zijn de eerste levensjaren eveneens van belang voor het godsbeeld. Dit komt aan de orde in de volgende paragraaf.

2.3 Ana-Maria Rizzuto: The Birth of the Living God

Rizzuto is in de godsdienstpsychologische literatuur bekend in verband met de term godsbeeld. Zij presenteerde haar theorie over godsbeelden in 1979 in haar boek *The Birth of the Living God*. Rizzuto is een psychoanalytica van de objectrelationele school en bouwt in haar theorie voort op de denkbeelden van Freud⁶ over godsbeelden [Wulff 1997, 343].

Het onderwerp van het bovenstaande boek is de persoonlijke God, de God die subjectief ervaren wordt door mensen. Met de titel wordt het proces bedoeld van de vorming van de godsrepresentatie in de kindertijd en hoe deze gedurende het leven gebruikt wordt en verder vorm krijgt [Rizzuto 1979, 41] Aan de hand van empirisch materiaal beschrijft Rizzuto de vorming, ontwikkeling en de functie van godsbeelden [Schaap-Jonker 2004a, 126].

'Rizzuto maakt onderscheid tussen godsbeeld, godsconcept en godsrepresentatie. De godsrepresentatie is volgens haar 'de innerlijke representatie van God'. Daarmee is geen statische eenheid bedoeld, maar een proces. Dit proces bestaat volgens Rizzuto uit een godsconcept en een godsbeeld. Het godsconcept is de cognitieve kant van de godsrepresentatie, namelijk de rationele opvattingen over God. Rizzuto laat deze cognitieve kant in haar theorie grotendeels links liggen. Zij richt zich meer op het godsbeeld, de affectieve kant van de godsrepresentatie. Dit is de kant van de ervaring. Gevoelens, beelden en herinneringen uit de jeugd spelen hier een rol [Rizzuto 1979, 47,48, 54]. Het godsbeeld is kort gezegd de God zoals ervaren door het subject. Deze 'ervaren God' kan erg verschillen van het godsconcept. In haar werk lijkt Rizzuto volgens J. Schaap-Jonker met godsbeeld en godsrepresentatie hetzelfde te bedoelen. Dat heeft te maken met het feit dat zij maar heel minimaal ingaat het godsconcept. Voor haar is het godsbeeld belangrijker [Schaap-jonker e.a. 2004b, 1-23].

Hoe begint de vorming van een godsbeeld? Een pasgeboren baby komt soms indirect in contact met God zoals voorgesteld in de cultuur. Bijvoorbeeld doordat de ouders het kind als een geschenk van God zien. Direct contact met de wereld heeft de baby via oogcontact met de moeder. Daarin kan de baby al basisvertrouwen ervaren. Tegelijkertijd is dit al de eerste directe ervaring die gebruikt wordt bij de vorming van het godsbeeld van het kind

⁶ Freud zei dat een persoonlijke God psychologisch gezien niets anders is dan een verheven vader. Het beeld van de vader wordt volgens hem gebruikt om een beeld van God te vormen. Rizzuto zegt dat niet alleen de vader gebruikt wordt, maar beide ouders of verzorgers.

[Rizzuto 1979, 184-186]. Dit vroege contact heeft gevolgen voor de relatie met God, want als de ouders niet beschikbaar en betrouwbaar zijn mist het kind de basis voor deze ervaring. Het kind zal dan God ook moeilijk als beschikbaar en betrouwbaar kunnen ervaren [Schaap-Jonker 2006, 32].

Als het kind ouder wordt beseft het dat God iemand anders is dan de andere creaties die het in zijn of haar fantasie gemaakt heeft; God is respectabel, machtig en is overal [Rizzuto 1979, 194]. Voor zover het kind weet hebben alleen beide ouders deze kenmerken, dus het beeld dat het kind heeft van de ouders wordt hiervoor gebruikt. Niet alleen het beeld van de ouders zoals ze zijn wordt gebruikt voor de vorming van het godsbeeld, maar ook 'de gevreesde ouders' en de 'gewenste ouders' [Wulff 1997, 344].

De vorming van het godsbeeld gaat verder als het kind te maken krijgt met de officiële religie en haar cultuur. De eigen representatie moet geïntegreerd worden met de God zoals gepresenteerd in de officiële religie. Religieus onderwijs hoeft echter niet noodzakelijk bij te dragen aan de vorming van het godsbeeld, omdat het beeld dan al grotendeels gevormd is.

De ontwikkeling van 'het zelf' maakt dat het godsbeeld verandert om steeds relevant te blijven voor het subject. Zo wordt het godsbeeld steeds aangepast, met name in tijden van crisis of belangrijke gebeurtenissen. In elke nieuwe situatie moet het subject bepalen welke positie God heeft en hoe de relatie tussen God en hem of haar is. Rizzuto noemt in dat kader drie fases van het leven waarin het godsbeeld steeds verandert, namelijk de pubertijd, de late adolescentie en de ouderdom. Als men ouder wordt, wordt men geconfronteerd met de naderende dood, en kan men zich daardoor opnieuw gaan afvragen of God echt bestaat. Zo blijft dit psychologische proces het hele leven gaande.

Vanuit psychologisch perspectief is Rizzuto van mening dat God een 'transitioneel object' is. In de ontwikkeling van een kind is een transitioneel object een object waar het kind onafscheidelijk van is, bijvoorbeeld een teddybeer. Een transitioneel object staat symbool voor de ervaring van vertrouwen die het kind heeft opgedaan in de relatie met de moeder of verzorger. Zo helpt dit object de spanningsvolle relatie met de buitenwereld in stand te houden en hiermee om te gaan. Dit vindt plaats in de fase dat het 'zelf' en de 'buitenwereld' nog niet goed onderscheiden kunnen worden. Het transitionele object kan deze functie vervullen doordat zij transitioneel is, met andere woorden: het speelt zich af tussen fantasie en werkelijkheid, in het grensgebied tussen subject en object. God kan de functie van transitioneel object krijgen nadat het vermogen om zelf en buitenwereld te scheiden ontwikkeld is. De teddybeer wordt vervangen door culturele activiteiten waarin creativiteit en verbeelding een rol spelen, bijvoorbeeld religie. De functie van religie is dan het leggen van

een zinvolle relatie tussen het subject en de objectwereld [Zock 1996, 37-39]. God functioneert op die manier als een transitioneel object. God is een deel van de externe wereld, de interne wereld en de ruimte daar tussen. [Schaap-Jonker In preparation, 75,76]. Voorstellingen en beelden van God zijn producten van de verbeelding volgens Winnicott. Aan de ene kant kan het subject deze zelf creëren, aan de andere kant worden deze door de cultuur aangereikt. Tussen deze subjectieve en objectieve beelden van God bestaat een voortdurende wisselwerking. Zo kan geloof in God de interactie tussen subject en objectwereld tot stand brengen. [Zock 1996, 43]. God is echter anders dan andere transitionele objecten volgens J. Schaap-Jonker. In tegenstelling tot de teddybeer verliest God zijn betekenis niet. Dit heeft te maken met de culturele objectiviteit van God. De subjectieve ervaringen van het individu komen samen met God als de culturele objectieve buitenwereld, hoewel er daarnaast ook onderscheid is tussen binnen en buitenwereld. God is een object dat in de familie en de cultuur steeds terugkomt. En God is een object gevormd uit eigen representaties [Schaap-Jonker In preparation, 75,76].

2.4 Kritiek op de theorie van Rizzuto

Rizzuto legt net als Freud de nadruk op de menselijke ervaring en subjectieve beleving van God [Schaap-Jonker 2006, 29]. Met andere woorden; Rizzuto gaat wel uitgebreid in op het godsbeeld of de godsrepresentatie en niet op het godsconcept, zoals in paragraaf 1.3 al werd beschreven. Zo wordt een belangrijk deel van de vorming van het ‘godsbeeld’⁷ weggelaten, namelijk de cultuur. Rizzuto noemt de cultuur wel, maar schenkt daar verder geen aandacht aan. J. Schaap-Jonker betoogt in haar artikel ‘The Varieties of God’ [Schaap-Jonker 2004a] dat het godsbeeld van een subject niet adequaat bestudeerd kan worden zonder de (godsdienstige) context. Een subject leeft in relaties en maakt deel uit van een gemeenschap. De plaats van God in cultuur en gemeenschap hebben invloed op het godsbeeld. [Schaap-Jonker 2004a, 126].

Verder wordt betoogd dat het cognitieve en het affectieve nooit los staan van elkaar. Het denken over God beïnvloedt het voelen, en gevoelens ten opzichte van God hebben ook invloed op de gedachten over God. De term godsbeeld⁸ omvat dit hele bovengenoemde proces in deze scriptie [Schaap-Jonker 2006, 34]. Deze overkoepelende term omvat zowel gevoelens voor God als cognities over God, omdat in deze scriptie de vraag centraal staat hoe mensen God zien (cognitie) en beleven (affectie).

⁷ ‘godsbeeld’ is hier bedoeld als overkoepelende term.

⁸ Wederom is hier bedoeld: de overkoepelende term.

In de volgende en laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de hedendaagse Nederlandse cultuur van de respondenten die de vragenlijsten hebben ingevuld als aanvulling op de eenzijdigheid van Rizzuto.

2.5 Hedendaagse Nederlandse (religieuze) cultuur

Tot nu toe is in dit hoofdstuk een theoretisch kader geschetst voor het onderzoek waar deze scriptie over gaat. In deze paragraaf wordt als aanvulling op de theorie van Rizzuto ingegaan op de context van het onderzoek. De vragenlijsten werden uitgedeeld in het 'huidige Nederland'. Hieronder volgt een beschrijving van de situatie in Nederland op religieus / godsdienstig gebied.

De maatschappelijke verschijningsvormen van religie zijn ingrijpend aan het veranderen in Nederland. Ondanks het feit dat de ontkerkelijking doorgaat is er toch hernieuwde aandacht voor religie, zo blijkt uit het onderzoek 'God in Nederland'. [Bernts, Dekker & de Hart 2007] Enerzijds bleek dat het aantal atheïsten (14 %) toeneemt. Het percentage atheïsten is sinds halverwege de jaren zestig verdubbeld [Bernts, Dekker & de Hart 2007, 119, 132]. Ruim een kwart van de bevolking laat in het midden of er een bovenwerkelijke instantie bestaat. Dit agnosticisme scoort hoog onder jongeren en hoog opgeleiden. Het aantal Nederlanders dat zichzelf gelovig noemt is gedaald. Wat betreft de traditioneel-christelijke godsdienstigheid en kerkelijkheid van Nederlanders kan gezegd worden dat de ontkerkelijking nog steeds actueel is. De traditioneel-christelijke denkbeelden krijgen steeds minder aanhang (het percentage is sinds halverwege de jaren zestig gehalveerd). Anderzijds is het wel zo dat het grootste deel van de Nederlandse bevolking zich met het Christendom⁹ verwant voelt [28-73]. Tevens is gebleken dat de mensen die nog wel geloven nóg sterker geloven dan voorheen. Een andere opvallende uitkomst van het onderzoek 'God in Nederland' is dat de Nederlanders religie en kerken positief waardeerden wat betreft hun betekenis en plaats in de samenleving [109-115]. Ook de opkomst van de Islam is een verklaring voor de hernieuwde aandacht voor religie [197].

Hoeveel procent van de Nederlanders uiteindelijk nog gelovig is hangt af van hoe men gelovigheid opvat. 60% van de Nederlanders noemt zich gelovig. Daarvan blijkt ongeveer 20% te doelen op een immanente overtuiging.¹⁰ Een op de vijf gelovigen refereert dus niet aan elementen van bestaande godsdienstige systemen. Aan de hand van deze gegevens kan

⁹ Dekker merkt hierbij op dat de respondenten soms het 'kerkelijk christendom' op het oog hadden, maar ook soms het 'cultureel christendom'. Vandaar dat deze conclusie niet in strijd is met de conclusie van de voortzetting van de ontkerkelijking.

¹⁰ Niet bovenzinnelijk / transcendent. (www.vandale.nl)

geconcludeerd worden dat 40% van alle Nederlanders godsdienstig is op de manier zoals kerkelijke en godsdienstige groeperingen dat verstaan.

Het andere deel (een meerderheid) van de Nederlanders heeft opvattingen over een hogere werkelijkheid die moeilijk te benoemen zijn, of kan/wil zich daar niet over uitspreken [119]. Het is moeilijk te zeggen waar deze laatste groep op de levensbeschouwelijke markt naar op zoek is. Religie wordt in Nederland anno nu door deze laatste groep beschouwd als een persoonlijke aangelegenheid en zij kan vele bronnen hebben. Religie in Nederland heeft op dit moment meer te maken met zoeken dan met vaste overtuigingen. Dit hangt samen met de individualisering.¹¹ Het uiteindelijke criterium is de persoonlijke ervaring. In alle religies vindt men elementen van waarheid, en gezamenlijk bieden ze de hele waarheid. Deze waarheidselementen verweven ze met hun eigen leven [173-192].

In het onderzoeksrapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid¹² wordt een groep mensen beschreven die de ‘ongebonden spirituelen’ worden genoemd. Hun levensbeschouwing kenmerkt zich volgens het rapport ‘door een transcendente spirituele oriëntatie die zich niet conformeert aan doctrines...men is empatisch ingesteld, gericht op harmonie met de wereld, en vertrouwt op de eigen intuïtie’[Van der Donk e.a. 2006, 184]. Wie nou precies bij deze groep zou horen is niet erg duidelijk, maar de beschrijving lijkt wel te passen bij hoe bepaalde respondenten de vragenlijst over godsbeelden hebben ingevuld. In de conclusie zal hier verder op in worden gegaan.

Samenvattend noemen de schrijvers van het boek ‘God in Nederland’ de situatie in Nederland op dit moment ‘de nieuwe religieuze onoverzichtelijkheid’ [200]. De vraag is of de godsbeelden van de Nederlanders ook zo onoverzichtelijk zijn. In het volgende hoofdstuk zullen de bevindingen van het onderzoek besproken worden.

3 Een empirisch-godsdienstpsychologisch onderzoek naar de godsbeelden van hedendaagse Nederlanders.

3.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 is ingegaan op wat in deze scriptie onder ‘godsbeeld’ wordt verstaan aan de hand van de theorie van Rizzuto en is de religieuze cultuur op dit moment in Nederland

¹¹ ‘Een proces waarbij allerlei traditionele maatschappelijke verbanden hun dwingende karakter verliezen en de ruimte groeit om het leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten’. [Bernts, Dekker & de Hart 2007, 181]

¹² De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid is een onafhankelijk adviesorgaan voor de Nederlandse regering over maatschappelijke vraagstukken. Hier verwijs ik naar de publicatie: WWR: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee, en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, ‘wwr-verkenningen nr. 13’, Amsterdam University Press 2006.

geschetst. Steeds minder mensen zijn aangesloten bij een kerk en steeds minder mensen hebben een traditioneel christelijk godsbeeld. Toch stelt Rizzuto dat ook al deze Nederlanders een beeld van God hebben, zelfs al geloven ze niet in God.

Dit tweede hoofdstuk is een beschrijving van het empirische onderzoek en de resultaten. Eerst wordt de context en het doel van dit onderzoek beschreven. Vervolgens zal een toelichting worden gegeven op de vragenlijst en op de gebruikte methode. Aan het eind van dit hoofdstuk worden de resultaten besproken.

3.2 Context en doel van het onderzoek

Het voor deze scriptie gedane onderzoek naar godsbeelden is een onderzoek voorafgaand aan internationaal godsbeeldenonderzoek. Dit 'International God Image Research Project'¹³ gebeurt onder leiding van Louis Hoffman en Glen Moriarty, vanuit de 'University of the Rockies IRB in Amerika, waar Louis Hoffman aan verbonden is. Het doel van deze grote internationale studie is om een aanzienlijke bijdrage te leveren aan het onderzoek naar godsbeelden. Bij de onderzoeksrunde die begin 2008 zal plaatsvinden zullen voor het eerst de godsbeelden van joden, christenen en moslims vergeleken worden. Tevens wil men de invloed van 'hechting', 'het gevoel van eigenwaarde' en 'depressie' op het godsbeeld onderzoeken binnen deze wereldreligies en in verschillende landen.

J. Schaap-Jonker die zoals eerder vermeld in dit onderzoek voor het Nederlandse deel verantwoordelijk is heeft uit de data van de vorige ronde van dit onderzoek gegevens bestudeerd over de godsbeelden van 'kerkelijk Nederland' en ontdekte zo verschillen in de godsbeelden van Rooms katholieke leden, leden PKN-kerken, leden van de gereformeerde bond in de PKN, orthodox-gereformeerden, en leden van evangelische en baptisten gemeentes [Schaap-Jonker e.a. 2004b]. Via dit exploratieve onderzoek kan verkend worden hoe een zo divers mogelijke doelgroep reageert op de vragen over godsbeelden. Tevens zijn in de vragenlijst bepaalde vragen opgenomen die bedoeld zijn voor andere onderzoeksdoeleinden en derhalve niet in dit onderzoek zullen worden geanalyseerd.

Dit onderzoek is gericht op een zo uiteenlopend mogelijk Nederlands publiek en dus niet alleen op 'kerkelijk Nederland'. Dat heeft ertoe geleid dat zich onder de respondenten zowel christelijke¹⁴ als niet-christelijke, zowel kerkelijke als niet-kerkelijke, zowel religieuze als niet-religieuze mensen bevonden.

¹³ Op dit moment is er geen site over dit project. Voor informatie over het werk van Louis Hoffman: http://www.cospp.edu/faculty/Core_Faculty_Pages/Louis_Hoffman.htm

¹⁴ Omdat de godsbeelden van christenen in Nederland erg uiteenlopen staat dit woord tussen aanhalingstekens.

3.3 Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007¹⁵

3.3.1 Methodologische verantwoording

De vragenlijst die voor dit onderzoek samengesteld is bestaat vooral uit gesloten vragen. Het betreft hier een exploratief onderzoek, dat wil zeggen dat een onbekend gebied verkend wordt. Exploratief onderzoek levert vaak resultaten op die hypothesegenerend zijn. De uitkomsten van dit soort onderzoek leiden mogelijk naar verbanden die verder onderzocht moeten worden.

Om tot deze resultaten te komen moeten statistische toetsen uitgevoerd worden en daarvoor zijn kwantitatieve gegevens nodig. Via statistische toetsen kan gekeken worden of uitkomsten significant¹⁶ zijn en als dat zo is, kan hier verder onderzoek naar gedaan worden. Een voordeel van deze kwantitatieve methode is dat een grotere steekproef kan worden gedaan, want het invullen ervan kost vergeleken bij kwalitatieve methodes (open vragen) minder tijd en moeite. Op deze wijze is het gemakkelijker om meer respondenten te bevragen en ook de analyse van de antwoorden is relatief eenvoudig.

Natuurlijk heeft deze methode ook nadelen. Voor de respondenten betekenen gesloten vragen dat zij zich minder vrij kunnen uiten. Bij open vragen kunnen respondenten hun eigen woorden gebruiken om hun gedachten en gevoelens weer te geven. Nadeel hiervan is vervolgens dat men soms niet beschikt over de woorden om dit weer te geven. Dat ondervonden ook Hutsebaut & Verhoeven in hun onderzoek naar godsbeelden, waarbij zij het verschil in methode tot object van onderzoek maakten [Hutsebaut & Verhoeven 1995, 49-60, i.h.b. 50,59]. Uit dit laatst genoemde onderzoek bleek dat de antwoordstructuur van de kwantitatieve vragen en de kwalitatieve vraag overeen kwam. Uit het onderzoek bleek ook dat respondenten niet altijd beschikken over taal om hun godsbeeld te beschrijven [Schaap-Jonker 2004a, 136, 137].

In de volgende paragraaf zal worden toegelicht welke vragen in de vragenlijst godsbeelden in Nederland 2007 zijn opgenomen.

3.3.2 Inhoud van de vragenlijst

De vragenlijst die gebruikt is voor het godsbeeldenonderzoek waar deze scriptie over gaat is grotendeels gebaseerd op de theorie van Rizzuto. Toch zijn aan deze vragenlijst ook vragen

¹⁵ Zie bijlage 1.

¹⁶ Statistisch verantwoorde conclusies toelatend. Bij een kleinere alpha is de kans op een verantwoorde conclusie groter.

over cultuur en context toegevoegd als aanvulling op de hierboven beschreven eenzijdigheid van Rizzuto.

De 'Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007' is opgebouwd uit 4 delen met in totaal 72 vragen. Aan de respondenten werd allereerst een aantal vragen gesteld ter achtergrondinformatie, dit is deel 1 van de lijst.¹⁷ Vervolgens werd hen gevraagd om de Vragenlijst GodsBeeld [Schaap-Jonker 2006] in te vullen. Deel 3 van de lijst bestaat uit het 'Challenge gedeelte' van de God Image Scales, dat later in deze paragraaf zal worden toegelicht. Het vierde deel van de lijst bestaat uit vragen over hechting [Griffin & Bartholomew 1994, 430-445], wat ook nog toegelicht zal worden. Tot slot bevat de vragenlijst twee vragen over de lijst zelf die drie keer herhaald worden, namelijk na de eerste 17 vragen van deel 2, na de tweede 15 vragen van deel 2 en na de vragen van deel 3. De laatste vraag gaat over de psychische gezondheid van de respondenten. In de volgende alinea worden de verschillende onderdelen toegelicht.

In het eerste gedeelte van de lijst wordt gevraagd naar leeftijd, geslacht, woonplaats, burgerlijke staat, opleidingsniveau, opvoeding, levensbeschouwelijke stroming, frequentie van het kerkbezoek en gebed, en vervolgens naar de religieuze saillantie.¹⁸ De eerst genoemde vragen zijn bedoeld om een beeld te krijgen wie de respondenten zijn. Dit is belangrijk omdat bepaalde uitkomsten van het onderzoek verband zouden kunnen hebben met (een van) deze kenmerken. De vraag naar de 'woonplaats' van mensen is toegevoegd om te controleren of via de sneeuwbalmethode ook echt respondenten verspreid over Nederland zijn gevonden, hier zal later in de scriptie nog op worden ingegaan. De vragen naar de religieuze saillantie zijn opgenomen om te kijken of de mate waarin het geloof van betekenis is in het leven van de respondenten niet méér van belang is dan het behoren tot een bepaald kerkgenootschap.

Deel 2 bestaat uit de vragen van de Vragenlijst GodsBeeld (VGB). De VGB is een vertaling van een deel van Sebastiaan Murken's vragenlijst [Murken 1998, 96]. Murken heeft de schalen in zijn vragenlijst weer ontleend aan Petersen [Petersen 1993]. In de originele versie van Petersen bestond het deel van 'gevoelens ten opzichte van God' uit drie schalen ('geborgenheid' of 'nabijheid', 'afwijzende gevoelens', en 'vrees of schuld'). Het onderzoek van Murken daarentegen vond twee factoren ('positieve gevoelens' en 'negatieve gevoelens'). Schaap-Jonker vond weer 3 factoren, namelijk 'positieve gevoelens', 'angst' en 'boosheid'. De schaal van de positieve gevoelens ten opzichte van God geeft weer in hoeverre hij of zij

¹⁷ De vragen naar opleiding (5), frequentie van gebed (9) & kerkbezoek (8), en de vraag naar 'religieuze saillantie' (10-14): [Jonkers & van Rheenen 1999]

¹⁸ Deze vragen gaan over in hoeverre men zichzelf als 'gelovig' beschouwt en hoeveel invloed dit heeft op het dagelijks leven.

liefde en genegenheid voelt naar God toe en in hoeverre de respondent zijn of haar relatie met God ziet als een relatie van geborgenheid en nabijheid. De schaal 'angst ten opzichte van God' meet of de respondent angst voelt voor afwijzing, voor straf, of om niet goed genoeg te zijn. Angst hangt hier samen met schuld en onzekerheid. De schaal boosheid ten opzichte van God geeft weer in hoeverre men boosheid en teleurstelling ervaart ten opzichte van God. Het tweede deel van de VGB meet hoe men het handelen van God ervaart. Dit gedeelte, het 'handelen van God' bestaat uit drie schalen: 'ondersteunend handelen', 'heersend / straffend handelen' en 'passiviteit van God'. De schaal 'ondersteunend handelen van God' meet in hoeverre respondenten God zien als degene die hen draagt, troost en leidt. De schaal 'heersend / straffend handelen' van God meet het beeld van God als rechter. De schaal passiviteit van God geeft weer in hoeverre God wordt gezien als degene die niet doet en alles op z'n beloop laat en in hoeverre respondenten het idee hebben dat mensen op zichzelf teruggeworpen worden. Dit gedeelte over handelen bestaat uit 15 meerkeuzevragen, bijvoorbeeld 'God oefent macht uit'. Het gedeelte van de 'gevoelens ten opzichte van God' bestaat uit 17 meerkeuzevragen, bijvoorbeeld: 'Als ik aan God denk, ervaar ik dankbaarheid'. De lijst meet dus zowel affectieve (gevoelens ten opzichte van God) als cognitieve aspecten (over handelen van God) van het godsbeeld waardoor deze lijst aansluit bij het objectrelationele theoretische kader van Rizzuto [Schaap-Jonker 2004a, 124-141]. Na het gedeelte met vragen over het handelen van God volgt vraag 49: 'Indien van toepassing: Voor het woord 'God' zou ik liever invullen'. De antwoorden op deze vraag van de lijst wordt ook besproken bij de analyse.

Het derde deel van de Vragenlijst Godsbeelden 2007 bestaat uit een deel van 'The God Image Scales' van Richard T. Lawrence [Lawrence 1997, 214-226]. The God Image Scales is een lijst met 72 vragen verdeeld in zes schalen. De vragenlijst bevat drie onderwerpen met per onderwerp twee schalen. Het eerste onderwerp is 'erbij horen', met de schalen 'aanwezigheid' en 'uitdaging'. Het tweede onderwerp is 'goedheid', met de schalen 'acceptatie' en 'welwillendheid'. Het derde onderwerp is 'controle' met de schalen 'invloed' en '(goddelijke) voorzienigheid' [Schaap-Jonker e.a. 2004b, 15]. Deze schalen zijn ontworpen op basis van de theorie van Ana-Maria Rizzuto en haar onderscheid tussen het godsbeeld en godsconcept. Zoals in paragraaf 1 van dit hoofdstuk vermeld werd bevat de Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007 maar een deel van deze vragen, namelijk de tweede schaal van het eerste deel 'de 'challenge-items'. Deze items meten in hoeverre respondenten iets moeten bereiken van hun God, in hoeverre God hen uitdaagt. De items representeren de vraag: 'Wil God dat ik groei?' Dit gedeelte van de lijst is toegevoegd aan de vragenlijst omdat deze in eerder

onderzoek (valideringsstudie van Schaap-Jonker [Schaap-Jonker e.a. 2004]) niet kon worden opgenomen. Dit had te maken met het feit dat de groep respondenten bestond uit zowel een groep psychiatrische als een groep niet-psychiatrische respondenten. In de definitieve versie van de VGB werden alleen items opgenomen die in de factorstructuur van de hele groep voorkwamen. De challenge-items kwamen alleen voor in de factorstructuur van de niet-psychiatrische groep. Omdat dit onderzoek plaats vindt in een normale populatie wordt de VGB aangevuld met de challenge-schaal.

Ook staan zoals genoemd in deze lijst drie keer twee vragen over de lijst zelf. Namelijk 'De voorgaande vragen vind ik moeilijk' en 'De voorgaande vragen vind ik interessant.' Dit is bedoeld om in kaart te krijgen wat de respondenten van de vragenlijst vonden.

Deel 4 bestaat uit vragen over hechting. Dit gedeelte bevat 4 beschrijvingen van de manier waarop mensen in relaties staan.¹⁹ Omdat de vraag naar het verband tussen hechting en godsbeeld niet relevant is voor de kernvraag van deze scriptie wordt hier verder niet op in gegaan. De hechtingsstijlen zijn wel afgenomen als pilot voor het International God Image Research Project, waarin hechting een van de onderzoeksvariabelen is.

Tot slot volgt de vraag 'Bent u in behandeling bij een hulpverlener (bijv. psycholoog, psychiater)?' [Janssen, Bänzinger, Dezutter & Hutsebaut 2005, 19-45]. om de respondenten aan de juiste normgroep toe te kunnen wijzen [Schaap-Jonker e.a. 2004b, 1-23].

3.4 Methode

De Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007 is op twee manieren verspreid. Per e-mail en bij een Regionaal Opleiding Centrum in Rijssen. Allereerst is er een voorbereidende e-mail²⁰ gestuurd naar 81 mensen met een uitgebreide uitleg over het onderzoek en het verzoek informanten te worden of te zoeken. Daarin is er tevens op gewezen dat het doel met name was om mensen te bereiken die niet kerkelijk / christelijk zijn, maar dat iedereen mee kon doen. Verder stond in deze e-mail de planning zodat de contactpersonen wisten wanneer ze de lijst zouden krijgen en wanneer deze weer ingeleverd moesten zijn. Ter controle van deze methode is gevraagd of men vast wilde laten weten hoeveel lijsten men kwijt dacht te kunnen.

¹⁹ Deze vragen zijn gebaseerd op de hechtingtheorie van John Bowlby die hij in 1986 formuleerde. In het kort houdt zijn theorie het volgende in. Hechting vindt al vroeg plaats tussen een kind en de primaire verzorger. Een kind raakt veilig gehecht aan die persoon die een passend antwoord geeft op zijn gehechtheidgedrag. Als het antwoord niet passend is kunnen er hechtingstijlen ontstaan die niet veilig zijn. Op grond van Bowlby's theorie is een typologie ontwikkeld gegroepeerd in vier hechtingstijlen, namelijk 'veilige hechting', de 'angstig/vermijdende hechting', de 'angstig/ambivalente hechting' en de 'gedesorganiseerde hechting'. [Strijker 2004, 51-55]

²⁰ Zie: Bijlage 2.

Naar aanleiding van de reacties op deze eerste e-mail ronde is geconstateerd dat het aantal respondenten voor de steekproef goed was.

Na de eerste voorbereidende mail is een nieuw emailadres aangemaakt voor dit onderzoek, namelijk godsbeelden2007@gmail.com. Vervolgens is het gebruikte meetinstrument geschikt gemaakt voor digitaal gebruik en gestuurd naar 89 contactpersonen bestaande uit vrienden, familie en kennissen en een aantal mensen die zich hadden aangemeld. In deze tweede email²¹ is aan de contactpersonen gevraagd of ze de vragenlijsten wilden verspreiden onder collega's, familie en kennissen. Zodoende heeft de lijst een heel aantal mensen bereikt. De gedachte hierachter was dat men zo de lijst van een bekende krijgt en om die bekende verder te helpen de lijst invult. Deze methode wordt ook wel de sneeuwbalmethode [Baarda & De Goede 2006, 163] genoemd. Om deze e-mail ronde goed te laten verlopen is een deadline gesteld en zo hadden de contactpersonen twee weken de tijd om de lijsten te verspreiden en de ingevulde vragenlijsten (per e-mail of uitgeprint) terug te sturen (naar het e-mailadres of het postadres dat onderaan de vragenlijst vermeld stond). Omdat er nog steeds een aantal lijsten binnenkwam na de deadline zijn alle lijsten die binnen één week na de deadline binnen kwamen nog meegenomen in het onderzoek.

Uit de vragenlijsten die in de eerste week al teruggestuurd werden bleek dat de lijst wel in was gevuld door mensen die niet kerkelijk / christelijk zijn, maar niet door moslims of joden. Toch horen ook de godsbeelden van deze grote religies bij 'godsbeelden in Nederland'. Daarom is er contact gezocht met een Regionaal Opleiding Centrum in Rijssen waar veel allochtonen komen om Nederlandse (en andere) lessen te volgen. De directie stemde ermee in dat er een aantal lijsten verspreid werden onder met name allochtonen. Bij deze lijsten was een begeleidende brief²² gevoegd met een korte uitleg.

Uiteindelijk heeft deze werkwijze in totaal 155 ingevulde vragenlijsten opgeleverd. Dit is voldoende voor een exploratief onderzoek [Baarda & De Goede 2006, 103-105].

3.5 Deelnemers²³

In totaal hebben 155 respondenten deelgenomen aan dit onderzoek, waarvan 68 mannen (43,9 %) en 87 vrouwen (56,1%) variërend in leeftijd van 16 tot en met 88 jaar ($M = 38$, $SD = 16$). 73,5 % had een partner, de andere respondenten leefden alleen. Opleidingsniveau was laag (minimaal 8 jaar onderwijs) voor 1,3 % van de respondenten, gemiddeld (minimaal 12 jaar

²¹ Zie: Bijlage 3

²² Zie: Bijlage 4.

²³ Tabellen zie bijlage 5.

onderwijs) voor 35,5 % van de respondenten, en hoog (minimaal 18 jaar onderwijs) voor 61,3 % van de respondenten.

14,2 % van de respondenten gaf aan Rooms Katholiek te zijn opgevoed. 30,3 % van de respondenten is opgevoed vanuit de PKN (algemeen) en 4,5 % PKN (Gereformeerde Bond). 9 % gaf aan algemeen christelijk te zijn opgevoed en 3,2 % orthodox-gereformeerd. 5,2 % gaf aan islamitisch te zijn opgevoed en 11,6 % 'anders'. En tot slot gaf 21,3 % van de respondenten aan geen godsdienstige opvoeding te hebben genoten. 1 respondent heeft deze vraag niet beantwoord. Wat betreft de huidige religieuze achtergrond zijn de respondenten ingedeeld in 4 categorieën, namelijk 'christelijk' (71 %) ²⁴, 'islamitisch' (5,8 %), 'anders religieus' (7,7 %) ²⁵ en 'geen' (12,9 %) ²⁶. 4 respondenten hadden deze vraag niet ingevuld. Wat betreft het kerkbezoek ging 32,3 % eens per week of vaker naar de kerk, 6,5 % twee tot drie keer per maand, 7,1 % maandelijks, 18,1 % enkele malen per jaar en 36,1 % eens per jaar of minder. Wat betreft de frequentie van het gebed van de respondenten bleek 25,8 % meermalen per dag te bidden, 20,0 % dagelijks, 9,0 % enkele malen per week, 5,2 % eens per week, 4,5 % twee tot drie keer per maand, 7,1 % maandelijks of minder, en 28,4 % nooit. Op de stelling 'ik zie mijzelf als gelovig' reageerde 17,4 % met 'helemaal niet van toepassing', 10,3 % met grotendeels niet van toepassing', 12,3 % met 'deels wel / deels niet van toepassing', 21,3 % met 'grotendeels van toepassing', en 38,1 % met 'helemaal van toepassing'. 1 respondent heeft deze vraag niet beantwoord.

3.6 Resultaten

3.6.1 Demografische kenmerken ²⁷

Het eerste gedeelte van de vragenlijst bestond uit vragen over opleidingsniveau, leeftijd etc. Om vast te stellen of deze kenmerken invloed uitoefenen op het godsbeeld is Manova ²⁸ uitgevoerd met 'geslacht' als fixed factor en 'leeftijd', 'opleidingsniveau' en 'religieuze saillantie' (4 items, alfa = 0.96) als covariaten. Dit leverde alleen significante hoofdeffecten op voor religieuze saillantie en opleidingsniveau. Nadere analyses laten zien dat opleidingsniveau alleen significant verschil maakt voor 'angst ten opzichte van God': hoe

²⁴ Waarvan RKK 14,8 %, PKN (alg.) 37,4 %, PKN (GB) 5,2 %, evangelisch/baptist 2,6 %, algemeen christelijk 9 %, gereformeerd Vrijgemaakt 1,3 %, Syrisch orthodox 0,6 %.

²⁵ Waarvan 'anders' 6,5 %, algemeen spiritueel 0,6 %, humanistisch 0,6 % en joods 0,6 %.

²⁶ Waarvan 'geen' 12,3 % en atheïstisch 0,6 %.

²⁷ Tabellen zie bijlage 6

²⁸ Multivariate Analysis of Variance (MANOVA) is een techniek om de verschillen tussen groepsgemiddelden te schatten [Hair, Anderson, Tatham & Black 1998, 326-328, 331; Stevens 2002, 173, 174].

hoger het opleidingsniveau, des te minder angst ervaren de respondenten ($r = 0.27$), $p < 0.01$). Omdat het maar op één aspect verschil maakt is dit in andere analyses buiten beschouwing gelaten. Dit is een kleine steekproef en daarom worden niet noodzakelijke toetsen niet uitgevoerd om de kans op Type I error klein te houden. Op de vraag naar 'mental health' werd door maar 6 mensen geantwoord dat men in behandeling was, daarom is deze variabele niet meegenomen in dit onderzoek.

3.6.2 VGB en challenge items²⁹

Er is een PCA³⁰ uitgevoerd op alle items over 'gevoelens ten opzichte van God'. Dit leverde drie factoren op die samen 74.9% van de variantie verklaren. De eerste factor 'positieve gevoelens ten opzichte van God' ($\alpha = 0.97$, 9 items) verklaart 43.43% van de variantie. De tweede factor 'angst ten opzichte van God' ($\alpha = 0.84$, 5 items) verklaart 17.85% van de variantie. En de derde factor 'boosheid ten opzichte van God' ($\alpha = 0.77$, 3 items) verklaart 13.65% van de variantie. Een detail dat daarbij opvalt: het item 'onzekerheid' laadt zowel op angst als op boosheid. In de vervolganalyses zijn de schalen aangehouden zoals vastgesteld in de valideringsstudie, want dit was relatief een klein onderzoek in vergelijking met het onderzoek waar in de valideringsstudie naar verwezen wordt (804 respondenten). De betrouwbaarheid van de schalen hebben we gemeten aan de hand van Cronbachs α die de ondergrens van de betrouwbaarheid weergeeft.³¹

Ook hebben we een PCA gedaan op het tweede deel van de VGB, namelijk op de items over de 'percepties van Gods handelen'. Ook deze analyse leverde drie factoren op die samen 81.52% van de variantie verklaren. De eerste factor 'ondersteunend handelen van God' ($\alpha = 0.98$, 10 items) verklaarde 49.47% van de variantie. De tweede factor 'straffend / heersend handelen van God' ($\alpha = 0.87$, 4 items) verklaarde 21.9% van de variantie en de derde factor 'passiviteit van God' ($\alpha = 0.80$, 2 items) verklaarde 10.96% van de variantie. Opnieuw een detail: de vraag 'God bevrijdt mij van schuld' (laadt in valideringsstudie op factor ondersteunend handelen) laadt ook enigszins op heersend / straffend handelen. 'God heerst' (heersend / straffend handelen) laadt ook op ondersteunend handelen. We hebben de schalen van de valideringsstudie aangehouden, de alfa's zijn daarop gebaseerd.

²⁹ Tabellen zie bijlage 7

³⁰ Principal Component Analyses, deze techniek reduceert het aantal variabelen uit de originele set tot een set variabelen waarin de interne structuur duidelijk wordt [Dunteman 1994, 157-173; De Heus, Van der Leeden & Gazendam 1999, 135-143].

³¹ Een alpha vanaf 0.60 geeft een matige betrouwbaarheid aan. Als een alpha groter is dan 0.80 dan is de betrouwbaarheid goed te noemen. [De Heus, Van der Leeden & Gazendam 1999, 173, 176-182, 186].

Geconcludeerd kan worden dat de factorstructuur in deze meer diverse sample vrijwel gelijk is als in de VGB valideringsstudie.

De PCA op de challenge-items resulteerde in 3 factoren. De eerste factor kan 'prestatie' genoemd worden ($\alpha = 0.91$), de tweede over onmondigheid ($\alpha = 0.61$) en de derde over status quo ($\alpha = 0.40$). Omdat alleen de eerste factor voldoende interne consistentie heeft, zijn de andere factoren buiten beschouwing gelaten in het vervolg van de analyses.

3.6.3 Vergelijking godsbeeld naar religieuze achtergrond

Respondenten zijn wat religieuze achtergrond betreft ingedeeld in 4 groepen, namelijk 'christelijk', 'islamitisch', 'anders religieus', en 'geen'. Deze 4 groepen blijken verschillend te scoren op de VGB-schalen, zoals zichtbaar wordt in tabel 1 (groepsgemiddelden per schaal).

In tabel 1 zijn de gemiddelde itemscores per schaal te zien.

		Positieve gevoelens t.o.v. God	Angst t.o.v. God	Boosheid t.o.v. God	Ondersteu nend handelen	Heersend / straffend handelen	Passiviteit van God
christelijk	M	31,9	9,4	5,3	35,7	11,0	4,1
	SD	10,3	4,0	2,4	12,8	4,9	2,1
	<i>M/aantal items</i>	105	105	105	105	105	105
islam	M	35,6	13,8	6,4	43,5	15,8	4,4
	SD	5,3	4,8	2,7	4,6	3,5	3,1
	<i>M/aantal items</i>	8	8	8	8	8	8
anders religieus	M	31,0	7,8	4,5	30,1	8,9	5,0
	SD	12,2	4,1	2,2	14,8	5,6	2,2
	<i>M/aantal items</i>	12	12	12	12	12	12
geen	M	13,7	6,4	4,8	12,7	5,4	4,9
	SD	7,6	2,4	2,7	5,8	2,8	3,5
	<i>M/aantal items</i>	20	20	20	20	20	20

Om te weten of de verschillen in gemiddelde VGB-scores significant zijn, is MANCOVA³² uitgevoerd met de 6 VGB schalen als afhankelijke variabele en religieuze achtergrond en godsdienstige opvoeding als fixed factors en religieuze saillantie als covariaat. Dit leverde een significant hoofdeffect voor alle onafhankelijke variabelen op. Het hoofdeffect voor religieuze saillantie (Wilk's Lambda = 0.32, $F(6,119) = 41,97$, $p < 0.0001$), voor religieuze achtergrond (Wilk's lambda = 0.63, $F(18,337) = 3.36$, $p < 0.0001$) en godsdienstige opvoeding (Wilk's lambda = 0.49, $F(42,704) = 2.17$ $p < 0.0001$). Verder was er een significant interactie effect (Wilk's lambda = 0.58, $F(48,590) = 1.44$ $p < 0.05$). Dit effect laat zien dat het verband tussen het godsbeeld en de religieuze achtergrond niet hetzelfde is voor mensen met een verschillende religieuze opvoeding. De Box's test was significant en de groepen varieerden in aantal waardoor we niet zeker zijn dat de covariantie in de verschillende groepen gelijk was. Daarom zijn de volgende analyses gedaan met de niet-parametrische Kruskal-Wallis test.

Respondenten met verschillende religieuze achtergronden verschilden in godsbeeld wat betreft positieve gevoelens ten opzichte van God ($H(3) = 35.81$), angst ($H(3) = 20.96$), en de ervaring van Gods handelen als ondersteunend ($H(3) = 41.51$), heersend straffend ($H(3) = 32,47$) en prestatie ($H(3) = 37.17$, alle p 's < 0.0001).

De Mann-Whitney tests lieten zien dat christenen minder angst ervaren ten opzichte van God ($U = 239$, $r = -0.23$) dan moslims, Gods handelen als minder heersend / straffend ervaren ($U = 195$, $r = -0.28$) en minder als vragend om prestatie (Challenge-items) ($U = 263$, $r = -0,21$).

Als we christenen vergelijken met de groep 'anders religieus' zien we geen significante verschillen, behalve voor prestatie: christenen denken meer te moeten presteren van hun God ($U = 393$, $r = -0.19$).

Vergelijken we christenen met de groep die zichzelf als 'niet-religieus' ziet dan zien we voor alle vijf schalen een significant verschil. Christenen scoren steeds hoger dan niet-religieuzen. Positieve gevoelens ten opzichte van God ($U = 198$, $r = -0.51$), angst ($U = 568$, $r = -0.30$), Gods handelen ervaren als ondersteunend ($U = 166$, $r = -0.53$), en als heersend / straffend ($U = 374$, $r = -0.41$). Tot slot wat betreft het deel van de prestatie ($U = 206$, $r = -0.48$).

Als we de respondenten met een islamitische achtergrond vergelijken met de groep 'anders religieus' zien we significante verschillen bij angst ($U = 21$, $r = -0.52$), ondersteunend

³² Multivariate Analysis of Covariance (MANCOVA) is een techniek om de covariantie (correlatiemaat) tussen afhankelijke variabelen te bepalen [Hair, Anderson, Tatham & Black 1998, 326-328, 331; Stevens 2002, 173, 174].

handelen ($U = 23, r = -0.48$), heersend / straffend handelen ($U = 17, r = -0.59$) en presteren ($U = 15, r = -0.50$). Islamieten scoren dus steeds hoger dan anders-religieuzen.

Als we Moslims vervolgens vergelijken met niet-religieuze respondenten zien we dat de verschillen significant zijn bij positieve gevoelens ten opzichte van God ($U = 4, r = -0.76$), angst ($U = 18, r = -0.68$), ondersteunend handelen ($U = 0, r = 0.83$), heersend / straffend handelen ($U = 3, r = -0.80$), en presteren ($U = 3, r = -0.81$). Islamieten scoren ook in deze vergelijking steeds hoger dan de niet-religieuze respondenten.

Tot slot de vergelijking tussen de respondenten die ingedeeld zijn bij 'anders religieus' en 'niet-religieus'. Hier zijn de verschillen significant wat betreft de positieve gevoelens ten opzichte van God ($U = 23, r = -0.68$), ondersteunend handelen ($U = 32, r = -0.63$) en presteren ($U = 47, r = -0.49$). De anders religieuze respondenten scoren bij alledrie de onderdelen hoger dan de niet-religieuzen.

Tot slot een opvallende uitkomst wat betreft het 'presteren' horend bij de Challenge-items: de groep die valt onder PKN (GB)³³ en de Moslims scoren vergelijkbaar op presteren, er is geen significant verschil.

3.6.4 Samenhang tussen frequentie kerkbezoek en -bidden, religieuze saillantie en VGB en 'Challenge-items'³⁴

Religieuze saillantie (mate waarin het geloof betekenis heeft voor het individu) hangt sterk samen met de frequentie van het gebed ($r = 0.85$) en de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet ($r = 0.85$). Ook bleek er een sterk verband te zijn met de frequentie van het kerkbezoek ($r = 0.75$). Dus hoe meer betekenis het geloof heeft voor het individu, hoe vaker men bidt en hoe vaker men de kerk bezoekt. De mate waarin men zichzelf als gelovig ziet hangt ook samen met de frequentie van het kerkbezoek ($r = -0.68$) en van het gebed ($r = -0.80$). Al is het verband minder sterk, toch blijkt ook dat hoe meer men zichzelf als gelovig ziet, hoe meer men de kerk bezoekt en hoe vaker men bidt.

Religieuze saillantie, frequentie van gebed en -kerkbezoek en de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet bleken ook samen te hangen met prestatie (de mate waarin men wat 'moet' van God, de mate waarin God 'prestatie' van hen vraagt). Het sterkst hangt prestatie samen met de religieuze saillantie ($r = 0.69$), maar ook met de frequentie van het gebed ($r = 0.64$) en het kerkbezoek ($r = 0.53$) en de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet ($r = 0.59$). Dit betekent dat hoe meer betekenis het geloof heeft voor het individu, hoe meer men 'moet'

³³ Gereformeerde Bonders, (ingedeeld in de groep 'christenen').

³⁴ Correlatie tabellen zie bijlage 8.

van God, of met andere woorden: hoe meer God van hen vraagt. Dit geldt ook voor de frequentie van het gebed en het kerkbezoek: hoe vaker men bidt en naar de kerk gaat, hoe meer God hen uitdaagt / wat van hen vraagt. Tot slot: hoe meer men zichzelf als gelovig ziet, hoe meer God van hen vraagt.

Religieuze saillantie, frequentie van gebed en kerkbezoek en de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet bleken sterk samen te hangen met de VGB-schaal 'positieve gevoelens ten opzichte van God' ($r = 0.84$, $r = 0.80$, $r = 0.70$, en $r = 0.77$). Hoe meer betekenis het geloof heeft voor het individu, hoe meer positieve gevoelens men heeft ten opzichte van God. Hoe vaker men bidt en de kerk bezoekt en hoe sterker men zichzelf als gelovig ziet, hoe meer positieve gevoelens men heeft ten opzichte van God. Voor de schaal 'angst ten opzichte van God' geldt dezelfde beschrijving als hierboven, maar zijn de verbanden minder sterk ($r = 0.32$, $r = 0.34$, $r = 0.24$, $r = 0.32$). 'Boze gevoelens ten opzichte van God' blijken alleen verband te houden met het kerkbezoek ($r = 0.21$): hoe minder vaak men de kerk bezoekt, hoe meer boze gevoelens men heeft ten opzichte van God.

De mate waarin men Gods handelen als ondersteunend ziet correleert sterk met de religieuze saillantie ($r = 0.87$), frequentie van het kerkbezoek ($r = -0.76$) en het bidden ($r = -0.83$) en de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet ($r = 0.80$). Hoe meer betekenis het geloof heeft voor het individu, hoe meer men Gods handelen als ondersteunend ervaart. Hoe vaker men bidt en naar de kerk gaat, hoe meer men Gods handelen als ondersteunend ziet. Tot slot: hoe meer men zichzelf als gelovig ziet, hoe meer men het handelen van God als ondersteunend ervaart. Voor de ervaring van het heersend en straffend handelen geldt dezelfde beschrijving als die van het ondersteunend handelen van God, de verbanden zijn alleen iets minder sterk ($r = 0.67$, $r = -0.66$, $r = -0.67$, en $r = 0.61$). Voor de derde schaal van de ervaring van het handelen van God, namelijk de ervaring van God als passief, bleek er geen significant verband te bestaan met de mate waarin men zichzelf als gelovig ziet. Wel bleek dat hoe minder betekenis het geloof heeft voor het individu, hoe meer men God als passief ervaart ($r = -0.28$) en hoe minder vaak men de kerk bezoekt en hoe minder vaak men bidt hoe meer men God als passief ervaart ($r = 0.34$ en $r = 0.28$).

Tot slot de verbanden tussen de 6 schalen van de VGB onderling. Positieve gevoelens ten opzichte van God bleken allereerst samen te hangen met angst ten opzichte van God: hoe meer positieve gevoelens hoe meer angst ten opzichte van God ($r = 0.37$). Positieve gevoelens ten opzichte van God hingen ook heel sterk samen met het ervaren van Gods handelen als ondersteunend ($r = 0.91$) en ook met het ervaren van Gods handelen als heersend en straffend ($r = 0.61$). Hoe meer positieve gevoelens men ten opzichte van God heeft, hoe meer men

Gods handelen als ondersteunend en heersend / straffend ervaart. Minder sterk is het verband met de ervaring van Gods handelen als passief: hoe meer positieve gevoelens men had ten opzichte van God, hoe minder men Gods handelen als passief had ervaren ($r = -0.24$). Angst en boosheid ten opzichte van God bleken ook samen te hangen: hoe meer angst ten opzichte van God, hoe meer boosheid ten opzichte van God ($r = 0.43$). Verder bleek dat hoe meer angstige gevoelens men heeft ten opzichte van God, hoe meer men Gods handelen als ondersteunend ervaart ($r = 0.39$). Een sterker verband bleek er te bestaan met de ervaring van Gods handelen als heersend / straffend: hoe meer angstige gevoelens men heeft ten opzichte van God, hoe meer men Gods handelen als heersend en straffend ervaart ($r = 0.50$). Wat betreft de boze gevoelens ten opzichte van God bleek er alleen een significant verband te bestaan met de ervaring van God als passief: hoe meer boze gevoelens ten opzichte van God, hoe meer men Gods handelen als passief ervaart ($r = 0.43$). Ten slotte bleek dat hoe meer de respondenten Gods handelen als ondersteunend ervaren, hoe meer men Gods handelen ook als heersend / straffend ervaart ($r = 0.67$) en hoe minder men God als passief ervaart ($r = -0.24$).

3.6.5 Namen van God³⁵

Zoals eerder in dit hoofdstuk al vermeld is was aan de vragenlijst ook een open vraag toegevoegd over andere namen van God. Bij deze vraag stond 'indien van toepassing'. Dit bleek van toepassing voor 48 respondenten. Hieronder wordt weergegeven welke namen voor God voorkwamen. 11 respondenten gaven aan dat ze in plaats van God liever 'hogere macht' invullen. 9 respondenten vullen liever 'Allah' in, 2 respondenten vullen liever 'Vader' in, 2 respondenten vullen 'Heere' in, 2 respondenten vullen 'Jezus' in en 2 respondenten vullen 'iets' in. Andere namen voor God die genoemd worden zijn: 'almacht', 'innerlijke vonk', 'samenhang tussen alle wezens en voorwerpen', 'gezond verstand', 'dat wat is', 'liefde', 'G'd', 'Hij / zij die met ons is', 'mijn zijn', 'westerse waarden / moraal', 'iets tussen hemel en aarde', 'god (kleine g)', 'het universum', 'goedheid', 'alom aanwezige', 'onzegbare', 'universele energie', 'vriend', en 'het leven'. Als we kijken naar de respondenten die God liever 'hogere macht' noemen valt op dat deze mensen verschillende levensbeschouwelijke achtergronden invullen, zoals rooms katholiek, gereformeerd, of algemeen spiritueel.

³⁵ Zie bijlage 9.

4 Conclusie en discussie

4.1 Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zullen de bevindingen van dit onderzoek samengevat en besproken worden. Eerst zal ik reflecteren op de vragenlijst en de methode. Daarna volgen de conclusie en discussiepunten. Hier zullen de belangrijkste resultaten worden samengevat, bediscussieerd en (indien van toepassing) worden verbonden met de theorie van Rizzuto. Tot slot volgt een beschrijving van de gevolgen van deze ontwikkelingen voor het werk van geestelijk verzorgers.

4.2 Opmerkingen bij de vragenlijst³⁶

Er waren in totaal 37 respondenten die gebruik hebben gemaakt van de ruimte op de vragenlijst voor ‘vragen en opmerkingen’.

Een groot gedeelte van de opmerkingen ging over de geslotenheid van de vragen. Veel respondenten hadden het gevoel ‘geen eigen antwoord’ te kunnen geven. Een aantal mensen maakte zich zorgen of de antwoorden wel goed geïnterpreteerd zouden worden en hadden het idee dat we dit niet zouden kunnen zonder gesprek. Er waren zelfs mensen die de lijst pas in wilden vullen als deze aangepast zou worden zodat er ook ruimte was om de vragen te vertalen naar Allah, Boeddha of ‘god als energie’. Dit commentaar werd door een respondent als volgt verwoordt: ‘Ik vind dat de vragenlijst uitgaat van een “God als persoon” met een “christelijke achtergrond”. Deze reacties kunnen als volgt samengevat worden: er waren 9 respondenten die bepaalde antwoorden toelichtten of aangaven daar de behoefte toe te hebben. Dit hing steeds samen met de wens de vragen opener te stellen. Een aantal respondenten geeft zelfs voorbeelden van vragen die ze missen, zoals: ‘De hogere macht is altijd aanwezig’ of ‘God zie ik in andere mensen’. Het gaat hier om respondenten met verschillende religieuze achtergronden. Hier werd ingevuld: ‘spiritueel’ (1 keer), ‘hervormd’ (1 keer), ‘humanistisch’ (1 keer), ‘christelijk’ (1 keer) en de rest van deze groep respondenten vulde ‘PKN’ in.

Een groep van 5 respondenten gaf ook aan de mogelijkheid te missen om in te vullen dat men niet in een God gelooft dan wel de mogelijkheid ‘niet van toepassing’ te missen.

Er waren ook respondenten die hun persoonlijke gedachten opschreven bij de ruimte voor opmerkingen. Zoals hun dankbaarheid over hun open opvoeding, hun teleurstelling in

³⁶ Voor alle opmerkingen per vraag met respondentnummers: zie bijlage 10.

mensen ('veel mensen zijn slecht'), of hun vreugde over 'dat men tegenwoordig bezig is om God te zoeken'.

Hoewel dit grotendeels kritiek is op de gebruikte methode (kwantitatief), is de kritiek inhoudelijk ook interessant. Hier zal aan het eind van dit hoofdstuk nog op in worden gegaan.

4.3 Vragen over de vragenlijst³⁷

De vragen over de vragenlijst zijn een aantal keer opgenomen. Bij het eerste gedeelte 'gevoelens ten opzichte van God' vindt 49,7 % de vragen niet moeilijk, 34,2 % is neutraal, en 14,8 % vindt de vragen moeilijk. 14,8 % vindt de vragen niet interessant, 41,9 % is neutraal, en 41,3 % vindt de vragen interessant. De vragen over 'percepties van Gods handelen' vindt 45,2 % niet moeilijk, 34,8 % is neutraal, en 18,7 % vindt het wel moeilijk. 18,7 % vindt deze vragen niet interessant, 34,8 % is neutraal, en 45,2 % vindt deze vragen interessant. Tot slot werden deze vragen gesteld na het gedeelte met de 'challenge-items'. 23,2 % vindt deze vragen niet moeilijk, 34,8 % is neutraal, en 39,4 % vindt de vragen wel moeilijk. 17,4 % vindt deze vragen niet interessant, 37,4 % is neutraal, en 39,4 % vindt deze vragen interessant.

Aan deze percentages is te zien dat men het prestatie-gedeelte het moeilijkst vond en het minst interessant. De vragen over 'percepties van Gods handelen' vonden de respondenten het meest interessant.

4.4 Reflectie op de methode

Van de 155 ingevulde vragenlijsten zijn er tussen de 140 en 145 ontvangen via e-mail. Dit leverde meer ingevulde lijsten op dan was verwacht. De hypothese was dat de lijsten via de contactpersonen ingeleverd zouden worden. Dit bleek in de praktijk niet het geval. Een groot gedeelte van de mensen die de lijst hadden ontvangen van een contactpersoon stuurde deze rechtstreeks naar het daarvoor aangemaakte emailadres. Wat daarbij opviel was dat mensen enthousiast waren over het onderwerp van de lijst en graag iets over 'hun God' wilden vertellen door het invullen van de lijst. Daarnaast viel ook de openheid van de respondenten op. Zowel de gelovige als niet-gelovige respondenten wilden blijkbaar graag hun godsbeeld delen met een voor hen 'vreemde' student.

Wellicht heeft hier ook meegespeeld dat de respondenten de lijst digitaal konden invullen. Het digitaal invullen van een lijst gaat snel en is eenvoudig en gratis terug te sturen via e-mail. In de e-mail stond de mogelijkheid genoemd om een mail terug te sturen met het aantal kopieën dat men dacht te kunnen verspreiden. Ook stond de mogelijkheid genoemd om

³⁷ Tabellen zie bijlage 11.

de (ingevulde) lijst uit te printen en op te sturen naar een postadres. Hoewel een aantal contactpersonen zelf de vragenlijsten een aantal keren hebben uitgeprint voor bijvoorbeeld collega's heeft niemand mij gevraagd om kopieën. Het grootste gedeelte heeft de lijst dus ingevuld per e-mail, waaruit geconcludeerd wordt dat dit voor de respondenten prettig was.

Een nadeel van deze sneeuwbalmethode bleek toch dat de e-mail grotendeels mensen bereikt heeft uit mijn eigen provincie, namelijk Overijssel. De respondenten vormen geografisch gezien geen afspiegeling van Nederland. Dit heeft de resultaten van het onderzoek niet beïnvloed. Een Manova met de VGB-schalen als afhankelijke schalen en 'wel/niet Overijssel' geeft geen significant resultaat. Een andere opvallend gevolg van de sneeuwbalmethode is dat uit de statistieken de antwoorden naar de vraag over de 'leeftijd' van de respondenten bleek dat 11,7 % (relatief een groot deel) van mijn eigen leeftijd was, dat wil zeggen: 22 of 23 jaar oud. Toch was de gemiddelde leeftijd 38.

Net als de respondenten die bereikt zijn via de e-mail methode was ook de directie van het Regionaal Opleiding Centrum in Rijssen erg enthousiast over de vragenlijst. Dit kan net als de andere enthousiaste reacties geïnterpreteerd worden als een teken dat God 'leeft' onder de Nederlanders.

Omdat er niet veel tijd was voor het verspreiden van de lijsten bij het ROC zijn er minder lijsten ingevuld dan verwacht. Dit had te maken met het feit dat de mensen die daar komen vaak één keer per week komen. Er was slechts één week om de lijst in te vullen en dit bleek in de praktijk te kort. Beter was het geweest als de verspreiding eerder had plaats gevonden zodat er naar aanleiding van de eerste resultaten genoeg tijd zou zijn geweest om nog aanvullende gegevens te verzamelen.

Tot slot een korte reflectie wat het gebruik van de gesloten vragen betreft. Voor 19 respondenten bleken zoals eerder in deze scriptie genoemd werd de omschrijvingen in de lijst niet aan te sluiten bij 'hun God'.

4.5 Conclusie en discussie

De algemene indruk van dit onderzoek was dat mensen erg enthousiast en open waren over hun godsbeeld. Men wilde blijkbaar graag iets over 'zijn of haar God' vertellen door het invullen van de lijst. De meeste respondenten stuurden de lijsten niet terug naar hun contactpersonen maar rechtstreeks naar het daarvoor aangemaakte emailadres. Zowel gelovige als niet-gelovige respondenten wilden hun godsbeeld delen met een voor hen 'vreemde' student. Men maakte op verschillende manieren gebruik van de ruimte voor vragen of opmerkingen. Daar werden zelfs persoonlijke gevoelens geuit. Ongeveer 40 % van de

respondenten gaf ook aan de vragen 'interessant' te vinden. Het geheel kan geïnterpreteerd worden als een teken dat 'God leeft' onder de Nederlanders.

Nederland kent een diversiteit aan godsbeelden. Daarbij is niets vanzelfsprekend. Of men zich nou christen, moslim, anders religieus of niet religieus noemt, hier hoort vaak een individuele zinbeleving en een individueel godsbeeld bij; de respondenten die aangaven liever een andere naam voor God te gebruiken bleken van alle verschillende levensbeschouwelijke achtergronden te zijn. Rizzuto betoogde eveneens dat het persoonlijke godsbeeld niet vanzelfsprekend samenvalt met het godsbeeld zoals in de officiële religie geleerd wordt. Dit blijkt dus inderdaad te kloppen.

Ook is gebleken dat de aanvulling op de theorie van Rizzuto terecht was. De cultuur in Nederland op dit moment lijkt inderdaad invloed te hebben op de godsbeelden van de respondenten. Ontkerkelijking en individualisme zijn twee belangrijke culturele ontwikkelingen in dit verband. De invloed hiervan op de religieuze situatie is dat religie een persoonlijke aangelegenheid is geworden en dat geldt ook voor godsbeelden. Godsbeelden zijn, net als religie, in veel gevallen meer gekenmerkt door zoeken dan door vaste overtuigingen.

Uit de resultaten bleek verder dat de cognitieve en affectieve aspecten van het godsbeeld met elkaar correleerden. Dit bevestigt zowel de bevindingen van de valideringsstudie als de kritiek van Schaap-Jonker op Rizzuto, namelijk dat Rizzuto focust op het affectieve aspect van het godsbeeld en het cognitieve aspect buiten beschouwing laat.

Uit de antwoorden van de respondenten die niet in God geloven kwam naar voren dat ze wel een beeld hadden van God. Deze respondenten die aangaven niet in een God te geloven bleken inderdaad boosheid of angst te ervaren ten opzichte van God. In het theoretische kader werd beschreven dat Rizzuto eveneens stelde dat ook niet-gelovige mensen een godsbeeld hebben.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat er verschillen zijn tussen de godsbeelden van christenen, moslims, anders religieuzen en niet religieuzen. Hier valt op dat moslims op alle 6 aspecten van de VGB in vergelijking met de andere groepen het hoogst scoren. Dit zou te maken kunnen hebben met de religieuze saillantie van deze groep. Moslims scoren bij de vragen naar saillantie steeds gemiddeld tot zeer hoog. Dit wil zeggen dat hun geloof veel voor hun betekent en een grote invloed heeft op het alledaagse leven. Er is een grote betrokkenheid op het geloof. Er bestaat een 'levendige' relatie met God. Dat zou kunnen verklaren dat men God als heel ondersteunend ziet, maar ook als heersend / straffend. Daarnaast zou de islamitische leer over God een rol kunnen spelen. Tot slot zouden de hoge scores ook te

maken kunnen hebben met hun cultuur en het sociaal wenselijk beantwoorden van de vragen.³⁸ Dit punt verdient in toekomstig godsbeeldenonderzoek zeker aandacht.

De grootste groep in deze vergelijking vormen de 'christenen', maar liefst 71% van de respondenten valt onder deze groep. Al eerder stond deze groep tussen aanhalingstekens met als uitleg dat een hele diverse groep respondenten zichzelf christen noemt. Dit kan samenhangen met het feit dat sommige respondenten het 'kerkelijk christendom' op het oog hebben en anderen het 'cultureel christendom', zoals Dekker opmerkte in het onderzoek 'God in Nederland'. Als we bij de groep die onder 'christenen' valt kijken naar de frequentie van kerkbezoek en gebed blijkt dat hier vooral wordt gekozen voor 'eens per week of vaker' of 'eens per jaar of minder / nooit'. Deze laatste optie wordt zelfs bijna twee keer zo vaak gekozen dan de eerste. Dat suggereert dat veel respondenten ook bij dit onderzoek het 'cultureel christendom' op het oog hadden. Het kan ook zo zijn dat men zich verplicht voelde een kerk of levensbeschouwing aan te kruisen en dat daarom veel mensen 'PKN' hebben aangekruist.

Aan dit onderzoek bleek maar één joodse respondent te hebben deelgenomen. Volgens het rapport van de WRR [van de Donk, Jonkers, Kronjee & Plum (red.) 2006, 132] waar al eerder naar verwezen werd in deze scriptie, zijn er 9000 Joden in Nederland die lid zijn van een kerkgemeenschap. Daarvan gaf 17 % aan niet te geloven maar lid te zijn om een andere reden. Er blijken niet veel gelovige Joden in Nederland te wonen. Voor vervolgonderzoek is het dus de vraag hoe relevant het is om het 'Jodendom' mee te nemen.

Hoewel een merendeel van de respondenten de vragen van het challenge-gedeelte het moeilijkst en het minst interessant vond waren er twee groepen die hier hoog op scoorden, namelijk de 'gereformeerde bonders' (subgroep binnen de PKN) en de moslims. Dit zou te maken kunnen hebben met de mate van orthodoxie van beide groepen. Ook zou dit samen kunnen hangen met de religieuze saillantie. Beide groepen scoren gemiddeld tot zeer hoog bij de vragen over de betekenis en invloed van het geloof. Dit kan opnieuw wijzen op een actieve relatie met God, waardoor men het beeld heeft van een God die prestatie vraagt en uitdaagt. Het aantal respondenten was bij deze vergelijking erg klein en daarom zou dit punt verder onderzocht moeten worden.

Uit de analyse van de antwoorden op de vraag of en hoe men God anders zou willen noemen bleek dat bijna een derde van de respondenten deze behoefte inderdaad had.

³⁸ Dit werd duidelijk in een gesprek met de directrice van het ROC waar de lijsten onder moslims werden afgenomen. Bij het ROC had men de ervaring dat met name moslims bij verschillende vragenlijsten vaak 'hoog' scoren. Waarom dat precies gebeurt is niet duidelijk.

Ongeveer eenderde van de respondenten maakte gebruik van de mogelijkheid om een andere naam voor God in te vullen op de vragenlijst. Deze bevinding suggereert dat deze respondenten een heel persoonlijk godsbeeld hebben en ook de behoefte hebben dit aan te geven waar de mogelijkheid daartoe wordt geboden.

Een punt dat hiermee samenhangt is dat veel respondenten gebruik hebben gemaakt van de ruimtes voor vragen en opmerkingen. Het lijkt erop dat God veel voor deze respondenten betekent. Ze weten goed wie hun God is en de woorden die deze God beschrijven staan niet geformuleerd in de vragen. Ze hebben behoefte wat uitgebreider te vertellen over hun God.

Veel respondenten hadden het gevoel 'geen eigen antwoord' te kunnen geven. Een aantal mensen maakte zich zorgen of de antwoorden wel goed geïnterpreteerd zouden worden. Dit zou er op kunnen duiden dat de 'persoonlijke God' van een bepaalde groep respondenten niet met een vragenlijst te vangen is. Denk aan de bevindingen van het onderzoek 'God in Nederland' waar ontdekt werd dat veel mensen hun Godsbeeld aan hun leven aanpassen en uit verschillende bronnen elementen halen om daarmee hun godsbeeld te vormen. Wellicht vallen deze respondenten voor een deel onder de groep die de Wetenschappelijke Raad voor de Regeringsbeleid de 'ongebonden spirituelen' noemt. Wat echter opviel in dit onderzoek is dat het commentaar op de vragenlijst kwam van respondenten met verschillende religieuze achtergronden, zoals al beschreven werd. Dit zou betekenen dat zeer persoonlijke en individuele godsbeelden voorkomen in verschillende levenshoudingen en kerken en dat het dus niet alleen om de 'ongebonden spirituelen' gaat. De vraag rijst dan of gesloten vragen de godsbeelden van Nederlanders van deze tijd wel goed kunnen meten.

De vragenlijst zou wellicht beter aansluiten bij de gehele groep als enkele kleine wijzigingen toegepast zouden worden. Bij bepaalde gedeeltes van de lijst misten respondenten de mogelijkheid 'niet van toepassing'. Dit geldt bijvoorbeeld voor de challenge-items. Een groot deel van de respondenten vond deze vragen moeilijk te beantwoorden en niet aansluiten bij hun beeld van God. Door in het vervolg de mogelijkheid te geven 'n.v.t.' in te vullen, zou de lijst toegankelijker worden voor bepaalde mensen. Ook zouden de vragen minder vanuit het christelijke geloof kunnen worden gesteld. Dit zou gerealiseerd kunnen worden door God minder weer te geven als een persoon, en de expliciete christelijke elementen neutraler te verwoorden. Verder zouden eventueel vragen toegevoegd kunnen worden over abstractere beelden van een hogere macht.

4.6 Geestelijke verzorging

Voor geestelijk verzorgers hebben deze ontwikkelingen ook gevolgen. Van geestelijk verzorgers wordt verwacht dat zij zich zorgvuldig, respectvol en betrokken afstemmen op de uniciteit van (het godsbeeld van) de persoon in kwestie [Kunneman 2006, 387]. Zo zal de geestelijk verzorger steeds minder functioneren als een vertegenwoordiger van geloofswaarheden die bij een bepaalde traditie hoort, maar steeds meer als een betrokken en breed geïnformeerde gesprekspartner. Iemand die meedenkt over zingevingvragen vanuit de eigen ervaringen en persoonlijke inspiratiebronnen. De eigen overtuigingen van de geestelijk verzorger kunnen wel in het gesprek doorschijnen, maar dat is niet het belangrijkste. Het belangrijkste is dat de geestelijk verzorger als authentiek wordt ervaren en dat de cliënt of patiënt zelf het centrum van het proces van de zingeving is. De geestelijk verzorger is zo gezien een assistent en ondersteuner. Deze ondersteuning gebeurt vanuit levensbeschouwelijke inspiratiebronnen die van waarde zijn voor de cliënten [375, 376].

Geestelijke verzorging in de context van de ‘nieuwe religieuze onoverzichtelijkheid’ betekent samen zoeken naar de vraag wie God op een bepaald moment is voor de persoon in kwestie. In de openheid van dit gesprek zal de ‘goede Vader’ of de ‘innerlijke Vonk’ zich laten benoemen en beschrijven.

Bijlagen

Bijlage 1: Vragenlijst Godsbeelden in Nederland 2007

Vragenlijst 'godsbeelden in Nederland 2007'

Deze vragenlijst onderzoekt hoe mensen God ervaren en hoe ze God zien. **Voor 'God' mag u voor uzelf ook invullen 'het hogere', of waar ú aan denkt.** In het vervolg van deze lijst gebruiken wij voor het gemak het woord 'God'. Het kan zijn dat u niet gelovig bent op de manier waar deze vragen van uit gaan. Toch is ook dan uw antwoord voor ons van betekenis.

Deze vragenlijst bestaat uit 4 delen. In het eerste gedeelte geeft u antwoord op algemene vragen. Vervolgens krijgt u in het tweede deel gevoelens voorgelegd die u naar God toe zou kunnen ervaren en uitspraken over het handelen van God. Het derde deel bestaat eveneens uit een aantal vragen over God. In het laatste gedeelte volgen een paar vragen over relaties. Tussendoor zullen vragen komen over de vragenlijst zelf. Per gedeelte wordt kort uitgelegd wat de bedoeling is. **Het is van belang voor het onderzoek dat u geen vragen overslaat!**

Deel 1

Voor de interpretatie van uw scores is het belangrijk dat we iets weten van uw achtergrond. Beantwoordt u daarom de volgende vragen:

1. Wat is uw leeftijd?
2. Wat is uw geslacht? Man Vrouw
3. Wat is uw woonplaats?
4. Heeft u een partner? ja
 nee
 niet meer
5. Wat is de hoogste opleiding die u hebt afgerond of waar u op dit moment mee bezig bent?
 basisschool/ lagere school, VGLO
 lager beroepsonderwijs (bijv. LTS, LEAO, huishoudschool, VMBO - basis- of kaderberoepsgerichte leerweg)
 MAVO/ (M)ULO/ VMBO - gemengde of theoretische leerweg
 middelbaar beroepsonderwijs (bijv. MTS/ MEAO)
 HAVO, VWO, Lyceum, Atheneum, Gymnasium, HBS, MMS
 hoger beroepsonderwijs (bijv. PABO, HTS)

wetenschappelijk onderwijs

6. Bent u godsdienstig opgevoed? ja, nl.
 nee

7. Tot welke kerkelijke of levensbeschouwelijke stroming behoort u? Wilt u de best passende aankruisen?

- Christendom
 - Rooms Katholieke Kerk
 - Protestantse Kerk in Nederland (PKN), dat wil zeggen (bijv. protestant, hervormd, Gereformeerde Bond, luthers)
 - Ander christelijk kerkgenootschap, namelijk
- Islam
- Jodendom
- Humanistisch Verbond
- Andere levensovertuiging, namelijk

8. Hoe vaak gaat u naar een kerkdienst of een andere levensbeschouwelijke bijeenkomst?

- eens per week of vaker
- twee tot drie keer per maand
- maandelijks
- enkele malen per jaar
- eens per jaar of minder

9. Hoe vaak bidt of mediteert u?

- meermalen per dag
- dagelijks
- enkele malen per week
- eens per week
- twee tot drie keer per maand
- maandelijks of minder
- nooit

1 = helemaal niet van toepassing
2 = grotendeels niet van toepassing
3 = deels wel/ deels niet van toepassing
4 = grotendeels van toepassing
5 = helemaal van toepassing

De volgende vragen zijn meerkeuzevragen.

U geeft per regel aan in hoeverre de vraag

op u van toepassing is door een kruisje te zetten in één van de hokjes. Hoe hoger het cijfer boven het hokje, des te meer is de vraag op u van toepassing.

10. Ik zie mijzelf als gelovig. 1 2 3 4 5

11. Mijn geloof is belangrijk voor mij. 1 2 3 4 5

12. Als ik belangrijke beslissingen moet nemen, speelt mijn geloof daarbij een grote rol.
13. Zonder mijn geloof zou ik niet kunnen leven.
14. Mijn geloofsovertuiging heeft veel invloed op het leven van alledag.

Deel 2

Alle vragen uit deel 2 zijn meerkeuzevragen. U geeft opnieuw per vraag aan in hoeverre deze op u van toepassing is door een kruisje te zetten in één van de hokjes.

1 = helemaal niet van toepassing
2 = grotendeels niet van toepassing
3 = deels wel/ deels niet van toepassing
4 = grotendeels van toepassing
5 = helemaal van toepassing

Als u aan God denkt, komen er bij u wellicht bepaalde gevoelens boven. Hieronder vindt u enkele gevoelens afgedrukt die mensen bij God kunnen hebben. Zou u bij ieder gevoel willen aangeven in hoeverre dit op u van toepassing is, ook als u misschien zou willen dat uw gevoelens naar God toe anders waren. Doet u dit door achter elk gevoel één kruisje te zetten.

Als ik aan God (het hogere/ Allah/) denk, ervaar ik...

	1	2	3	4	5
15. dankbaarheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
16. nabijheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
17. vertrouwen	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
18. angst om afgewezen te worden	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
19. respect	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
20. teleurstelling	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
21. tevredenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
22. geborgenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
23. liefde	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
24. angst om niet goed genoeg te zijn	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
25. verbondenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
26. boosheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
27. schuld	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
28. geborgenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
29. onzekerheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
30. genegenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
31. angst om gestraft te worden	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
32. ontevredenheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Wilt over dit deel van de vragenlijst (gevoelens in relatie tot God) aangeven wat u er van vindt?

	niet mee eens 1	neutraal 2	mee eens 3
De voorgaande vragen vind ik moeilijk	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De voorgaande vragen vind ik interessant	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

De volgende uitspraken gaan over God. Geeft u aan in hoeverre deze uitspraken van toepassing zijn op wie God voor u is door bij iedere uitspraak één hokje aan te kruisen.

- 1 = helemaal niet van toepassing
 2 = grotendeels niet van toepassing
 3 = deels wel/ deels niet van toepassing
 4 = grotendeels van toepassing
 5 = helemaal van toepassing

God / het hogere/ Allah /...

	1	2	3	4	5
33. oefent macht uit	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
34. geeft mij troost	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
35. bestraft	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
36. geeft mij kracht	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
37. heeft geduld met mij	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
38. laat mij groeien	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
39. is betrouwbaar	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
40. heerst	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
41. laat alles op z'n beloop	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
42. laat de mens aan zichzelf over	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
43. bevrijdt mij van schuld	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
44. beschermt mij	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
45. zendt mensen naar de hel	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
46. leidt mij	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
47. geeft mij zekerheid	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
48. staat onvoorwaardelijk voor mij open	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

49. Indien van toepassing: Voor het woord 'God' zou ik liever invullen
 (bijv. 'hogere macht', 'Allah')

Wilt over dit deel van de vragenlijst (over het handelen van God) aangeven wat u er van vindt?

	niet mee eens 1	neutraal 2	mee eens 3
De voorgaande vragen vind ik moeilijk	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De voorgaande vragen vind ik interessant	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

Ruimte voor vragen of opmerkingen:

Deel 3

Lees de volgende stellingen door en geef aan in hoeverre u het met deze stelling eens bent door één antwoord aan te kruisen. **Het kan zijn dat u niet gelovig bent op de manier waar deze vragen van uit gaan. Toch is ook dan uw antwoord voor ons van betekenis.**

- | |
|------------------------------------|
| 1 = helemaal niet mee eens |
| 2 = grotendeels niet mee eens |
| 3 = deels wel/ deels niet mee eens |
| 4 = grotendeels mee eens |
| 5 = helemaal mee eens |

- | | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
|--|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|
| 50. God daagt mij nooit uit | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 51. Teveel nadenken kan mijn geloof in gevaar brengen | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 52. God is blij over wat ik bereik | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 53. God blijft vragen dat ik nog meer mijn best doe | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 54. Dicht bij God zijn en actief zijn in de wereld gaan niet samen | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 55. God wil dat ik in mijn leven alles bereik wat ik kan bereiken | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 56. God vraagt mij om als persoon te blijven groeien | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 57. God wil niet dat ik teveel vragen stel | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 58. God heeft me nooit gevraagd moeilijke dingen te doen | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 59. Ik denk dat wat mensen bereiken een groot genoegen is voor God | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 60. God moedigt mij aan om voorwaarts te gaan op de reis van het leven | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 61. God vindt het niet erg als ik me niet veel verder ontwikkel | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |

Wilt over dit deel van de vragenlijst (deel 3) aangeven wat u er van vindt?

- | | niet mee
eens
1 | neutraal
2 | mee eens
3 |
|--|--------------------------|--------------------------|--------------------------|
| De voorgaande vragen vind ik moeilijk | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| De voorgaande vragen vind ik interessant | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |

Ruimte voor vragen of opmerkingen:

Deel 4

Lees de volgende beschrijvingen over relaties door en voor elke beschrijving aan in hoeverre deze op u van toepassing is. Kruis het antwoord van uw keuze aan. (1 = helemaal **niet** mee eens, 7 = helemaal mee eens)

- | | 1 | 2 | 3 | 5 | 5 | 6 | 7 |
|---|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|
| 62. Het is gemakkelijk voor mij om emotioneel nabij te komen bij anderen. Ik voel me op mijn gemak wanneer ik anderen vertrouw en anderen mij vertrouwen. Ik maak me geen zorgen over alleen zijn of het niet door anderen geaccepteerd worden. | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 63. Ik voel me niet gemakkelijk wanneer anderen naderbij komen. Ik wil emotioneel nabije relaties maar ik vind het moeilijk anderen geheel te vertrouwen, of op anderen te rekenen. Ik maak me zorgen dat ik gekwetst raak wanneer anderen naderbij komen | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 64. Ik wil emotioneel volledig intiem worden met anderen, maar vaak merk ik dat anderen meer afstand houden dan ik zou willen. Ik voel me ongemakkelijk zonder intieme relaties en maak me regelmatig zorgen dat anderen mij minder waarderen dan dat ik hen waardeer | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |
| 65. Ik voel me op mijn gemak zonder intieme relaties. Het is heel belangrijk voor me om me zelfstandig en zelfredzaam te voelen. Ik geef er de voorkeur aan niet op anderen te rekenen, noch anderen te laten rekenen op mij | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> | <input type="checkbox"/> |

Lees bovenstaande stellingen nog eens en kruis het vierkantje aan van de stelling waarin u zich het meest herkent.

- 62 63 64 65

66. Bent u in behandeling bij een hulpverlener (bijv. psycholoog, psychiater)?
 ja
 nee

Hartelijk bedankt voor uw medewerking aan dit onderzoek. Let er op dat u dit bestand opslaat (zie uitleg in de email) als u deze digitaal in heeft gevuld. Als u de lijst liever uitprint en opstuurt kan dat naar het volgende adres:

PThU Kampen
t.n.v. J. Schaap-Jonker
Postbus 5021
8260 GA KAMPEN

Einde van de vragenlijst – controleer of u alle vragen hebt ingevuld.

Bijlage 2: Eerste e-mail

Hoi allemaal,

Sommige van jullie heb ik hier al over gesproken, anderen lezen dit voor het eerst.

Ik ben bezig met mijn afstudeerproject en scriptie. Ik vertegenwoordig Nederland in een internationaal onderzoek naar godsbeelden. Hier zijn ook studenten mee bezig in andere landen, bijvoorbeeld Egypte en Guatamala.

Mijn scriptie gaat over 'godsbeelden in het huidige Nederland'. Vorig jaar heeft het gedeelte van het nederlandse onderzoek zich toegespitst op 'godsbeelden van kerkelijk nederland'. Heel precies is toen vastgesteld welke godsbeelden mensen van alle soorten kerken hebben. Dit is belangrijke informatie voor geestelijk verzorgers.

Dit jaar (en dus bij mijn gedeelte van het onderzoek) wil men proberen het andere gedeelte in kaart te brengen. Welke beelden hebben randkerkelijken, niet-kerkelijken, niet-christelijke mensen, moslims, joden, en wie dan ook maar van God?

Om dit in kaart te brengen moet ik een heel aantal vragenlijsten verspreiden over godsbeelden. Het gaat om maximaal honderd vragen, maar het zijn gelukkig meerkeuzevragen.

Mijn vraag aan jullie is of jullie me zouden willen helpen om aan zoveel mogelijk deelnemers te komen. Voor de mensen die dat wel willen: zouden jullie mij alvast een indicatie kunnen geven van hoeveel lijsten je ongeveer kwijt kan raken? Dan kan ik kijken of ik ongeveer op de goede weg zit.

Het is ook mooi als je anderen weet die het makkelijk kunnen verspreiden. Het is ook prima als je hem alleen zelf invult. En het is ook prima als je deze mail verwijderd omdat je er niet op zit te wachten.

Ik zal degene die mee willen helpen vóór 8 oktober de lijsten toesturen (kopieën of per email), en de lijsten moeten op zaterdag 20 oktober weer in mijn bezit zijn want die week erop moet alles ingevoerd worden.

Nog even voor de duidelijkheid:

- Het is geen probleem als er christelijke/kerkelijke mensen tussen de ondervraagden zitten. Alleen deel ze niet uit in een bepaalde kerk, want dan is er niet voldoende spreiding.
- Verder mag iedereen meedoen, van jong tot oud. Denk aan je collega's, sportclub, familie, enz.

Ik hoop wat van jullie te horen,

Alvast SUPER bedankt!

Groeten Elina

Bijlage 3: Tweede e-mail

Hoi allemaal,

Als het goed is hebben jullie eerder een email van mij gehad over mijn afstudeerproject. Zo niet; je kunt nog meedoen. Hoe meer mensen meedoen hoe beter!

Ik had jullie gevraagd of jullie een vragenlijst voor mij willen invullen over 'godsbeelden'. Deze lijst zit nu in de bijlage. In het vervolg van deze mail vinden jullie alle informatie die nodig is om mee te werken.

Het afstudeeronderzoek:

Voor de mensen die al eerder een mail kregen: in plaats van internationaal onderzoek is het nu (om verschillende redenen) een 'pilot' voorafgaand aan dit onderzoek geworden. De centrale vraag van dit onderzoek en van mijn scriptie is: *'welke beelden hebben hedendaagse Nederlanders van God?'*

Wie kunnen er meewerken?

Iedereen kan aan dit onderzoek meewerken; mensen met een christelijke, islamitische of joodse levensovertuiging, maar ook new age, humanisme, boedhisme, hindoeïsme, of andere levensovertuigingen die moeilijker in één woord te benoemen zijn.

Voor de mensen die de mail nog niet eerder kregen: het zou mooi zijn als je de lijst zelf invult. Het zou helemaal mooi zijn als je de lijst (liefst via email) doorstuurt naar vrienden, kennissen, familie of collega's.

Waarom?

Dit onderzoek wordt uitgevoerd om inzicht te krijgen in de godsbeelden van hedendaagse Nederlanders. De lijsten worden daarom niet expliciet verspreid bij bijv. kerken, maar juist op een willekeurige manier zodat het een afspiegeling van de samenleving wordt.

Hoe?

Het verspreiden van de lijsten:

Stuur de lijst rond in je eigen kennissenkring met de vraag of ze deze willen invullen. Vraag ze ook de ingevulde lijst **voor 21 oktober** te sturen naar het volgende emailadres: godsbeelden2007@gmail.com

Wie de lijst liever gewoon uitdeelt (bijv. op het werk) kan kopieën (evt. toegestuurd) krijgen. Stuur mij dan even een mail hoeveel lijsten je kwijt denkt te kunnen.

Het invullen: digitaal of gewoon?

Het is om meerdere redenen (bijv. kosten) handiger dat de lijst digitaal wordt ingevuld. Dat werkt als volgt:

Per vraag vul je het antwoord in of klik je het vakje van je keuze aan. Als je de hele lijst gehad hebt, **vergeet hem dan niet op te slaan!** Sla het formulier op onder 'mijn documenten' en stuur deze versie vervolgens mee met de mail. (Voor de meeste mensen wellicht overbodig, maar toch: Klik na het invullen links bovenin op 'bestand' en vervolgens op 'opslaan als'. Klik bovenaan bij 'opslaan in' op 'mijn documenten'. Klik vervolgens op 'opslaan'. In de email kun je het bestand als bijlage toevoegen (het is uiteraard te vinden onder 'mijn documenten'). Zo kun je voorkomen dat je het verkeerd opslaat of niet terug kan vinden.)

Voor de mensen die de lijst niet digitaal invullen of die de lijst liever uitprinten: lever de lijst in bij de persoon die ze uitdeelde of stuur de lijst naar:

PThU Kampen
t.n.v. J. Schaap-Jonker
Postbus 5021
8260 GA KAMPEN

Wanneer?

De ingevulde lijsten moeten **uiterlijk 21 oktober** bij mij terug zijn.

Alvast hartelijk bedankt voor jullie medewerking!!

Groeten Elina

Bijlage 4: Begeleidende brief ROC.

Beste mensen,

Ik ben Elina ten Hove en ik studeer theologie in Groningen.
Voor de afronding van mijn studie doe ik onderzoek naar godsbeelden van Nederlanders.

Om dit te onderzoeken is een vragenlijst samengesteld. Deze vragenlijsten liggen voor u of ze worden aan u uitgedeeld.

U zou mij erg op weg helpen als u de lijst in zou willen vullen.

Dat gaat als volgt. U leest de uitleg bij de vragen en vult de vragen in. Bij de moeilijke vragen is het raadzaam om het antwoord dat het eerst in u opkomt in te vullen. Uw naam hoeft niet te worden ingevuld op deze lijst.

Tussen de vragen is steeds ruimte voor 'vragen of opmerkingen'. Als u deze vragenlijst moeilijk vindt of u heeft andere kritiek op de lijst, vul dat dan gerust in, ook dat kan ons verder helpen.

De lijsten moeten vóór a.s. zaterdag 27 oktober terug zijn bij de vestiging aan de prins bernhardstraat, waar een doos zal staan voor de ingevulde lijsten. Het kan ook zijn dat uw docent de lijsten weer inneemt of iets dergelijks.

Voor de mensen die vaker deze week les hebben: u kunt de lijst thuis invullen en vervolgens weer meenemen.

Voor de mensen die er maar één keer zijn deze week: als u tijd hebt, vult u de lijst dan in de pauze of na de les in en laat hem gelijk achter.

Voelt u zich niet verplicht.

Alvast hartelijk bedankt voor uw medewerking!

Met vriendelijke groeten,

Elina ten Hove

Bijlage 5: Deelnemers

godsdienstige opvoeding

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	RKK	22	14,2	14,3	14,3
	PKN alg	47	30,3	30,5	44,8
	PKN GB	7	4,5	4,5	49,4
	christendom algemeen	14	9,0	9,1	58,4
	Islam	8	5,2	5,2	63,6
	geen godsdienstige opvoeding	33	21,3	21,4	85,1
	anders	18	11,6	11,7	96,8
	geref vrijgemaakt	1	,6	,6	97,4
	gereformeerde gemeente	2	1,3	1,3	98,7
	oud geref. gemeente	2	1,3	1,3	100,0
	Total	154	99,4	100,0	
Missing	System	1	,6		
Total		155	100,0		

Kerkelijke of levensbeschouwelijke achtergrond

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	RKK	23	14,8	15,1	15,1
	PKN alg	58	37,4	38,2	53,3
	PKN GB	8	5,2	5,3	58,6
	Ev/Bapt	4	2,6	2,6	61,2
	christendom algemeen	14	9,0	9,2	70,4
	islam	9	5,8	5,9	76,3
	jodendom	1	,6	,7	77,0
	geen	19	12,3	12,5	89,5
	algemeen spiritueel	1	,6	,7	90,1

humanistisch	1	,6	,7	90,8
geref vrijgemaakt	2	1,3	1,3	92,1
anders	10	6,5	6,6	98,7
atheïst	1	,6	,7	99,3
syrisch orthodox	1	,6	,7	100,0
Total	152	98,1	100,0	
Missing System	3	1,9		
Total	155	100,0		

Statistics

		leeftijd	Geslacht	woonplaats	Burgelijke staat	Opleiding	godsdienstige opvoeding	Kerkelijke of levensbeschouwelijke achtergrond	frequentie kerkbezoek	frequentie gebed	ik zie mijzelf als gelovig
N	Valid	155	155	151	155	152	130	152	155	155	154
	Missing	0	0	4	0	3	25	3	0	0	1
Mean		38,3290	1,56	3,23	1,34	5,11	5,08	4,88	3,19	3,77	3,53
Std. Deviation		15,93824	,498	2,951	,618	1,574	3,817	4,295	1,721	2,467	1,513
Skewness		,631	-,249	2,676	1,625	-,599	,644	1,213	-,258	,253	-,578
Std. Error of Skewness		,195	,195	,197	,195	,197	,212	,197	,195	,195	,195
Kurtosis		-,221	-1,963	6,223	1,453	-,578	-,569	,532	-1,685	-1,650	-1,158
Std. Error of Kurtosis		,387	,387	,392	,387	,391	,422	,391	,387	,387	,389
Minimum		16,00	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Maximum		88,00	2	13	3	7	16	18	5	7	5

Geslacht

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid man	68	43,9	43,9	43,9
vrouw	87	56,1	56,1	100,0
Total	155	100,0	100,0	

Opleiding

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid basisschool/lagere school, VGLO	2	1,3	1,3	1,3
lager beroepsonderwijs	10	6,5	6,6	7,9
MAVO/(M)ULO/VMBO - gemengde of theoretische leerweg	12	7,7	7,9	15,8
middelbaar beroepsonderwijs	33	21,3	21,7	37,5
HAVO, VWO, Lyceum, Atheneum, Gymnasium, HBS, MMS	15	9,7	9,9	47,4
hoger beroepsonderwijs	49	31,6	32,2	79,6
wetenschappelijk onderwijs	31	20,0	20,4	100,0
Total	152	98,1	100,0	
Missing System	3	1,9		
Total	155	100,0		

frequentie kerkbezoek

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid eens per week of vaker	50	32,3	32,3	32,3
twee tot drie keer per maand	10	6,5	6,5	38,7
maandelijks	11	7,1	7,1	45,8
enkele malen per jaar	28	18,1	18,1	63,9
eens per jaar of minder	56	36,1	36,1	100,0
Total	155	100,0	100,0	

ik zie mijzelf als gelovig

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 1	27	17,4	17,5	17,5
2	16	10,3	10,4	27,9
3	19	12,3	12,3	40,3
4	33	21,3	21,4	61,7
5	59	38,1	38,3	100,0
Total	154	99,4	100,0	
Missing System	1	,6		
Total	155	100,0		

frequentie gebed

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
meermalen per dag	40	25,8	25,8	25,8
dagelijks	31	20,0	20,0	45,8
enkele malen per week	14	9,0	9,0	54,8
eens per week	8	5,2	5,2	60,0
twee tot drie keer per maand	7	4,5	4,5	64,5
maandelijks of minder	11	7,1	7,1	71,6
nooit	44	28,4	28,4	100,0
Total	155	100,0	100,0	

religion

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
christian	110	71,0	72,8	72,8
islam	9	5,8	6,0	78,8
anders religieus	12	7,7	7,9	86,8
geen	20	12,9	13,2	100,0
Total	151	97,4	100,0	
Missing				
System	4	2,6		
Total	155	100,0		

Bijlage 6: Demografische kenmerken

Correlations

		Opleiding	Positieve gevoelens tov God	Anxiety towards God	Anger towards God	Supportive Actions towards God	Ruling/Punishin g Actions of God	Passivity of God	CH1 presteren
Opleiding	Pearson Correlation	1	-,011	-,269(**)	-,129	-,044	-,015	-,156	-,161
	Sig. (2-tailed)		,898	,001	,115	,592	,859	,057	,054
	N	152	150	151	151	150	150	150	144
Positieve gevoelens tov God	Pearson Correlation	-,011	1	,373(**)	-,050	,914(**)	,614(**)	-,241(**)	,701(**)
	Sig. (2-tailed)	,898		,000	,543	,000	,000	,003	,000
	N	150	153	153	153	152	152	152	146
Anxiety towards God	Pearson Correlation	-,269(**)	,373(**)	1	,432(**)	,393(**)	,504(**)	,181(*)	,317(**)
	Sig. (2-tailed)	,001	,000		,000	,000	,000	,026	,000
	N	151	153	154	154	153	153	153	147
Anger towards God	Pearson Correlation	-,129	-,050	,432(**)	1	-,092	,073	,431(**)	,056
	Sig. (2-tailed)	,115	,543	,000		,256	,368	,000	,498
	N	151	153	154	154	153	153	153	147
Supportive Actions towards God	Pearson Correlation	-,044	,914(**)	,393(**)	-,092	1	,674(**)	-,238(**)	,760(**)
	Sig. (2-tailed)	,592	,000	,000	,256		,000	,003	,000
	N	150	152	153	153	153	152	152	146
Ruling/Punishing Actions of God	Pearson Correlation	-,015	,614(**)	,504(**)	,073	,674(**)	1	-,022	,459(**)
	Sig. (2-tailed)	,859	,000	,000	,368	,000		,787	,000
	N	150	152	153	153	152	153	152	146
Passivity of God	Pearson Correlation	-,156	-,241(**)	,181(*)	,431(**)	-,238(**)	-,022	1	-,143
	Sig. (2-tailed)	,057	,003	,026	,000	,003	,787		,084
	N	150	152	153	153	152	152	153	146
CH1 presteren	Pearson Correlation	-,161	,701(**)	,317(**)	,056	,760(**)	,459(**)	-,143	1
	Sig. (2-tailed)	,054	,000	,000	,498	,000	,000	,084	
	N	144	146	147	147	146	146	146	147

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Tests of Between-Subjects Effects

Source	Dependent Variable	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	Positieve gevoelens tov God	14074,721(a)	4	3518,680	83,402	,000	,703
	Anxiety towards God	540,279(b)	4	135,070	9,586	,000	,214
	Anger towards God	35,766(c)	4	8,942	1,514	,201	,041
	Supportive Actions towards God	23259,380(d)	4	5814,845	119,281	,000	,772
	Ruling/Punishing Actions of God	1863,631(e)	4	465,908	33,408	,000	,487
	Passivity of God	93,184(f)	4	23,296	4,617	,002	,116
Intercept	Positieve gevoelens tov God	295,228	1	295,228	6,998	,009	,047
	Anxiety towards God	739,637	1	739,637	52,492	,000	,271
	Anger towards God	249,219	1	249,219	42,192	,000	,230
	Supportive Actions towards God	241,267	1	241,267	4,949	,028	,034
	Ruling/Punishing Actions of God	38,905	1	38,905	2,790	,097	,019
	Passivity of God	252,383	1	252,383	50,023	,000	,262
RelSail	Positieve gevoelens tov God	13024,572	1	13024,572	308,718	,000	,686
	Anxiety towards God	296,076	1	296,076	21,013	,000	,130
	Anger towards God	14,884	1	14,884	2,520	,115	,018
	Supportive Actions towards God	21978,822	1	21978,822	450,855	,000	,762
	Ruling/Punishing Actions of God	1858,564	1	1858,564	133,270	,000	,486
	Passivity of God	64,034	1	64,034	12,692	,001	,083
lft	Positieve gevoelens tov God	17,314	1	17,314	,410	,523	,003
	Anxiety towards God	43,263	1	43,263	3,070	,082	,021
	Anger towards God	1,016	1	1,016	,172	,679	,001
	Supportive Actions towards God	8,063	1	8,063	,165	,685	,001
	Ruling/Punishing Actions of God	3,648	1	3,648	,262	,610	,002
	Passivity of God	,000	1	,000	,000	,992	,000
opl	Positieve gevoelens tov God	11,143	1	11,143	,264	,608	,002
	Anxiety towards God	232,565	1	232,565	16,505	,000	,105
	Anger towards God	18,024	1	18,024	3,051	,083	,021
	Supportive Actions towards God	,274	1	,274	,006	,940	,000
	Ruling/Punishing Actions of God	2,140	1	2,140	,153	,696	,001
	Passivity of God	17,490	1	17,490	3,467	,065	,024
gsl	Positieve gevoelens tov God	17,786	1	17,786	,422	,517	,003
	Anxiety towards God	2,117	1	2,117	,150	,699	,001
	Anger towards God	4,196	1	4,196	,710	,401	,005

	Supportive Actions towards God	,541	1	,541	,011	,916	,000
	Ruling/Punishing Actions of God	94,031	1	94,031	6,743	,010	,046
	Passivity of God	1,393	1	1,393	,276	,600	,002
Error	Positieve gevoelens tov God	5948,680	141	42,189			
	Anxiety towards God	1986,752	141	14,090			
	Anger towards God	832,864	141	5,907			
	Supportive Actions towards God	6873,641	141	48,749			
	Ruling/Punishing Actions of God	1966,369	141	13,946			
	Passivity of God	711,398	141	5,045			
Total	Positieve gevoelens tov God	146602,450	146				
	Anxiety towards God	14510,150	146				
	Anger towards God	4804,000	146				
	Supportive Actions towards God	180727,000	146				
	Ruling/Punishing Actions of God	19019,840	146				
	Passivity of God	3463,000	146				
Corrected Total	Positieve gevoelens tov God	20023,401	145				
	Anxiety towards God	2527,032	145				
	Anger towards God	868,630	145				
	Supportive Actions towards God	30133,021	145				
	Ruling/Punishing Actions of God	3830,000	145				
	Passivity of God	804,582	145				

a R Squared = ,703 (Adjusted R Squared = ,694)

b R Squared = ,214 (Adjusted R Squared = ,191)

c R Squared = ,041 (Adjusted R Squared = ,014)

d R Squared = ,772 (Adjusted R Squared = ,765)

e R Squared = ,487 (Adjusted R Squared = ,472)

f R Squared = ,116 (Adjusted R Squared = ,091)

Bijlage 7: PCA VGB en Challenge-items

Rotated Component Matrix(a)

	Component		
	1	2	3
liefde	,939		
vertrouwen	,932		
geborgenheid	,921		
dankbaarheid	,917		
nabijheid	,908		
genegenheid	,902		
tevredenheid	,892		
verbondenheid	,819		
respect	,787		
angst om afgewezen te worden		,837	
angst om niet goed genoeg te zijn		,802	
angst om gestraft te worden		,757	
schuld	,357	,713	
onzekerheid		,531	,526
woede			,886
ontevredenheid			,767
teleurstelling			,721

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 5 iterations.

Rotated Component Matrix(a)

	Component		
	1	2	3
God geeft mij kracht	,906		
God staat onvoorwaardelijk voor mij open	,890		
God is betrouwbaar	,881		
God heeft geduld met mij	,879		
God laat mij groeien	,879		
God beschermt mij	,879	,318	
God leidt mij	,850	,344	
God geeft mij troost	,843	,376	
God geeft mij	,826	,352	

zekerheid			
God bevrijdt mij van schuld	,742	,403	
God bestraft		,859	
God oefent macht uit	,384	,799	
God zendt mensen naar de hel		,744	
God heerst	,505	,713	
God laat de mens aan zichzelf over			,906
God laat alles op z'n beloop			,895

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 5 iterations.

Rotated Component Matrix(a)

	Component		
	1	2	3
voorwaarts reis vh leven	,876		
God vraagt groei	,839		
God alles bereiken	,812		
God vraagt best doen	,811		
God blij over bereik	,801		
groot genoeg	,771		,329
niet teveel vragen		,768	
teveel nadenken	,315	,734	
dichtbij God actief wereld		,660	,327
God daagt nooit uit			,730
niet verder ontwikkel		,308	,633
nooit moeilijke dingen			,601

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 4 iterations.

Bijlage 8: Correlaties

		Positieve gevoelens tov God	Anxiety towards God	Anger towards God	Supportive Actions towards God	Ruling/Punish ing Actions of God	PAS	Religious saliency	frequentie kerkbezoek	frequentie gebed	ik zie mi als gel
Positieve gevoelens tov God	Pearson Correlation	1	,373(**)	-,050	,914(**)	,614(**)	-,241(**)	,836(**)	-,701(**)	-,796(**)	,76
	Sig. (2-tailed)		,000	,543	,000	,000	,003	,000	,000	,000	
	N	153	153	153	152	152	152	152	153	153	
Anxiety towards God	Pearson Correlation	,373(**)	1	,432(**)	,393(**)	,504(**)	,181(*)	,320(**)	-,238(**)	-,338(**)	,31
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000	,000	,026	,000	,003	,000	
	N	153	154	154	153	153	153	153	154	154	
Anger towards God	Pearson Correlation	-,050	,432(**)	1	-,092	,073	,431(**)	-,135	,210(**)	,133	-
	Sig. (2-tailed)	,543	,000		,256	,368	,000	,096	,009	,100	
	N	153	154	154	153	153	153	153	154	154	
Supportive Actions towards God	Pearson Correlation	,914(**)	,393(**)	-,092	1	,674(**)	-,238(**)	,872(**)	-,758(**)	-,825(**)	,80
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,256		,000	,003	,000	,000	,000	
	N	152	153	153	153	152	152	152	153	153	
Ruling/Punishing Actions of God	Pearson Correlation	,614(**)	,504(**)	,073	,674(**)	1	-,022	,670(**)	-,661(**)	-,669(**)	,61
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,368	,000		,787	,000	,000	,000	
	N	152	153	153	152	153	152	152	153	153	
PAS	Pearson Correlation	-,241(**)	,181(*)	,431(**)	-,238(**)	-,022	1	-,281(**)	,337(**)	,283(**)	-,1
	Sig. (2-tailed)	,003	,026	,000	,003	,787		,000	,000	,000	
	N	152	153	153	152	152	153	152	153	153	
Religious saliency	Pearson Correlation	,836(**)	,320(**)	-,135	,872(**)	,670(**)	-,281(**)	1	-,755(**)	-,848(**)	,85
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,096	,000	,000	,000		,000	,000	
	N	152	153	153	152	152	152	153	153	153	
frequentie kerkbezoek	Pearson Correlation	-,701(**)	-,238(**)	,210(**)	-,758(**)	-,661(**)	,337(**)	-,755(**)	1	,777(**)	-,67
	Sig. (2-tailed)	,000	,003	,009	,000	,000	,000	,000		,000	

frequentie gebed	N	153	154	154	153	153	153	153	155	155	
	Pearson Correlation	-,796(**)	-,338(**)	,133	-,825(**)	-,669(**)	,283(**)	-,848(**)	,777(**)	1	-,79
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,100	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
ik zie mijzelf als gelovig	N	153	154	154	153	153	153	153	155	155	
	Pearson Correlation	,765(**)	,318(**)	-,111	,802(**)	,612(**)	-,188(*)	,851(**)	-,679(**)	-,796(**)	
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,172	,000	,000	,020	,000	,000	,000	
	N	153	154	154	153	153	153	153	154	154	

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Positieve gevoelens tov God	Anxiety towards God	Anger towards God	Supportive Actions towards God	Ruling/Punishing Actions of God	PAS	secure	fearful	preoccupied	dismiss
Positieve gevoelens tov God	Pearson Correlation	1	,373(**)	-,050	,914(**)	,614(**)	-,241(**)	,002	,059	,134	-,25
	Sig. (2-tailed)		,000	,543	,000	,000	,003	,978	,472	,099	
	N	153	153	153	152	152	152	153	152	153	
Anxiety towards God	Pearson Correlation	,373(**)	1	,432(**)	,393(**)	,504(**)	,181(*)	-,192(*)	,229(**)	,163(*)	
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000	,000	,026	,017	,004	,044	
	N	153	154	154	153	153	153	154	153	154	
Anger towards God	Pearson Correlation	-,050	,432(**)	1	-,092	,073	,431(**)	-,087	,192(*)	,115	
	Sig. (2-tailed)	,543	,000		,256	,368	,000	,283	,017	,157	
	N	153	154	154	153	153	153	154	153	154	
Supportive Actions towards God	Pearson Correlation	,914(**)	,393(**)	-,092	1	,674(**)	-,238(**)	-,018	,033	,133	-,28
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,256		,000	,003	,830	,690	,102	
	N	152	153	153	153	152	152	153	152	153	
Ruling/Punishing Actions of God	Pearson Correlation	,614(**)	,504(**)	,073	,674(**)	1	-,022	-,105	,170(*)	,105	
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,368	,000		,787	,197	,036	,196	

PAS	N	152	153	153	152	153	152	153	152	153
	Pearson Correlation	-,241(**)	,181(*)	,431(**)	-,238(**)	-,022	1	,081	,100	,265(**)
	Sig. (2-tailed)	,003	,026	,000	,003	,787		,320	,220	,001
secure	N	152	153	153	152	152	153	153	152	153
	Pearson Correlation	,002	-,192(*)	-,087	-,018	-,105	,081	1	-,377(**)	-,094
	Sig. (2-tailed)	,978	,017	,283	,830	,197	,320		,000	,245
fearful	N	153	154	154	153	153	153	154	153	154
	Pearson Correlation	,059	,229(**)	,192(*)	,033	,170(*)	,100	-,377(**)	1	,127
	Sig. (2-tailed)	,472	,004	,017	,690	,036	,220	,000		,116
preoccupied	N	152	153	153	152	152	152	153	153	153
	Pearson Correlation	,134	,163(*)	,115	,133	,105	,265(**)	-,094	,127	1
	Sig. (2-tailed)	,099	,044	,157	,102	,196	,001	,245	,116	
dismissing	N	153	154	154	153	153	153	154	153	154
	Pearson Correlation	-,251(**)	-,006	,092	-,283(**)	-,115	,118	-,039	,244(**)	,018
	Sig. (2-tailed)	,002	,941	,258	,000	,157	,148	,631	,002	,827
	N	153	154	154	153	153	153	154	153	154

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Opleiding	CH1 presteren	frequentie kerkbezoek	frequentie gebed	ik zie mijzelf als gelovig	Religious saliency
Opleiding	Pearson Correlation	1	-,161	-,040	-,001	,001	-,042
	Sig. (2-tailed)		,054	,627	,995	,986	,609
	N	152	144	152	152	151	150
CH1 presteren	Pearson Correlation	-,161	1	-,527(**)	-,639(**)	,590(**)	,686(**)
	Sig. (2-tailed)	,054		,000	,000	,000	,000
	N	144	147	147	147	147	146
frequentie kerkbezoek	Pearson Correlation	-,040	-,527(**)	1	,777(**)	-,679(**)	-,755(**)
	Sig. (2-tailed)	,627	,000		,000	,000	,000
	N	152	147	155	155	154	153
frequentie gebed	Pearson Correlation	-,001	-,639(**)	,777(**)	1	-,796(**)	-,848(**)
	Sig. (2-tailed)	,995	,000	,000		,000	,000
	N	152	147	155	155	154	153
ik zie mijzelf als gelovig	Pearson Correlation	,001	,590(**)	-,679(**)	-,796(**)	1	,851(**)
	Sig. (2-tailed)	,986	,000	,000	,000		,000
	N	151	147	154	154	154	153
Religious saliency	Pearson Correlation	-,042	,686(**)	-,755(**)	-,848(**)	,851(**)	1
	Sig. (2-tailed)	,609	,000	,000	,000	,000	
	N	150	146	153	153	153	153

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Bijlage 9: Namen van God

Respondentnummers	Namen voor God
1	elke vorm van hogere macht of geestelijk
2	almacht
8	innerlijke vonk, samenhang tussen alle wezens en voorwerpen
15, 61, 86, 99, 100, 146	hogere macht
22	gezond verstand
24	'dat was is' of Liefde
28	G'd
29	Jezus
30	Hij/Zij die met ons is
33	Hogere macht of energie oid.
35	Heere
37, 109	iets
39	Mijn zijn
40	het hogere
45	elke vorm van hogere macht of geestelijke
52	westerse waarden / moraal (alg. chr. zonder god)
54	iets tussen hemel en aarde
57	God, Jezus
59	god (kleine g)
68	hogere macht of leidraad (utopisch)
71	het universum
79, 136	Vader
81	goedheid
90	alom aanwezige, onzegbare
96	universele energie
97	vriend
102,105,110,111,112 113,121,128,150	Allah
123	Heer
127	Vader
135	Boeda
141	het leven
155	hoger bewustzijn

Bijlage 10: Opmerkingen bij de vragenlijsten

Algemene kritiek via email ontvangen:

Ik heb je vragenlijst ontvangen en er zelf heel veel reacties op gekregen. De meeste mensen zeggen: ik wil dit zo niet invullen omdat ik er geen eigen antwoord op kan geven.

De meeste mensen hebben mn moeite met het derde deel over relaties: Er staan gecombineerde uitspraken in waarvoor een eenduidig antwoord wordt verwacht, dat is vanwege de combinaties niet altijd mogelijk.

Andere vonden de gebruikte woorden zo specifiek uit een bepaalde hoek komen dat ze het met geen mogelijkheid naar Allah, Boeddha of bijvoorbeeld 'god als iets van energie' konden vertalen en er dus gewoon niet op konden antwoorden. Weer anderen vonden het gesloten karakter van de vragen ontoegankelijk.

Veel mensen zeiden: eerst de vragenlijst veranderen, daarna wil ik hem wel invullen, want het onderwerp is interessant.

Overig:

respnr	vraag	opmerking
8	49	Als ik denk aan de God waar ik over leerde op de rooms katholieke basisschool en de God zoals die in het Oude Testament wordt beschreven, zie ik iemand die je moet vresen en die zijn macht misbruikt, die egocentrisch is en bang is zijn macht te verliezen.
	61	ook dit heb ik ingevuld met als idee dat het goddelijke een innerlijke vonk is, een collectief streven naar spirituele ontwikkeling.
18	49	Ik vind dit van die ongenueanceerde vragen en antwoorden. Ik kan me niet voorstellen dat u enig idee heeft wat hetgeen is ik ermee bedoel, zonder uitleg, zonder gesprek. Ik vrees dat het dan wordt: kijken naar hoevaak een aangekruisd woord voorkomt, maar waarnaar het verwijst, de werkelijke inhoud van die godsbeelden en godservaringen blijft verholen. Immers, ik heb er helemaal geen betekenis aangegeven. Ik heb de indruk dat het eerder een onderzoek is naar welke woorden mensen aan hun godsbeelden of godservaringen willen toekennen, meer nog dan naar welke werkelijke persoonlijke ervaring erachter zit. Dat kan. Wat dat betreft ben ik wel benieuwd naar de uitkomst.
	61	De volgende vragen bestaan allemaal uit ongeveer 3 zinnen. Niet alle drie de zinnen zijn gelijk, of maken dat ik tegen het geheel ja kan zeggen. Ja ik voel me bijvoorbeeld op mijn gemak bij mensen die ik vertrouw en andersom, maar dat wil nog niet zeggen dat je je dan nooit druk maakt om wat iemand ergens van vindt. Juist omdat die mensen belangrijk zijn is hun oordeelsvermogen van belang, zeker als ik het even niet weet. Deze vragen zij ook teveel gesloten en vooraf ingevuld. Ik heb alles (op 1 na) daarom met "neutraal" ingevuld, dus met een cijfer 4.
19	49	Vraag 22 en 28 gaan beide over geborgenheid. Vragenlijst snel in elkaar gedraaid??
22	49	Ik mis een mogelijkheid om aan te geven dat ik niet in een god geloof
	62	Ik mis een mogelijkheid om aan te geven dat ik niet in een god geloof
23	49	wie is God voor jullie zelf? Kun je God ook vanuit het beeld van God

		benaderen en minder of niet vanuit de mens ? Best interessant om met God bezig te zijn.
	61	Als ik aan God denk dan denk ik niet in termen van prestaties die Hij vraagt..We mogen van Hem genieten en Hij geeft ons speelruimte waarbij we alles mogen maar niet alles is geoorloofd.Hij geeft ons daarin een eigen verantwoordelijkheid.
24	49	De vragen komen uit een Christelijke achtergrond. Ze impliceren een hogere kracht met menselijke eigenschappen. Of 'dat wat is' geduld met mij heeft is geen vraag voor mij, omdat het geen mens is. De God van het christendom is een projectie van de mens, met daarom menselijke eigenschappen. De kracht die ik voel en ervaar, is het leven zelf en zit in mij, in alles om mij heen. Het kan mij daarom niet straffen of beheersen. Ik mis een vraag daarover. Bijvoorbeeld: 'De hogere kracht is, of is altijd aanwezig'.
	61	Zoals jullie hierboven al aangeven, zijn deze vragen niet van betekenis voor hoe ik in het leven sta. Erg gebaseerd weer op het Christendom. Uitgaande van een God die dingen wil, of wil bereiken.
27	49	Deze vragen zijn op verschillende manieren te interpreteren. Bijvoorbeeld in persoonlijke zin, of in het algemeen? (denk aan, 'god oefent macht uit')
	61	Deze vragen zijn niet goed in te vullen voor een ongelovige. Voor ongelovigen bestaat er geen god, dus hoe kan je dan deze vragen beantwoorden?
33	61	Ik vind het lastig God te zien als persoon met een persoonlijke wil. Ik zie God meer als een hogere kracht of energie die zich tussen mensen onderling en de rest van de wereld beweegt en aanwezig is. Naar mijn idee beïnvloeden mensen deze kracht door interactie met anderen en beïnvloedt deze kracht deze interacties andersom ook. Relaties, interactie en de werking van de 'goddelijke energie' daarin helpen mensen zich te ontwikkelen en te groeien in hun mens-zijn, dat is denk ik de bedoeling van die hogere kracht: de mens helpen om tot volledige zelfontplooiing te komen in elk aspect van het leven. De voorgaande vragen zijn hierdoor nog wel van toepassing al vraag ik me af of mijn 'God' het zo direct wil en verwacht van de mens, ik denk dat de mens een grote rol speelt in het ontstaan van werkelijk mens-zijn.
34	49	De vragen gaan wel heel erg uit van een 'persoon' God (zoals die gekend wordt binnen de protestante traditie). Ik snap wel dat er met bepaalde begrippen gewerkt moet worden maar het gaat wel ten koste van de flexibiliteit van het abstracte 'God'. Ik mis vragen als 'God zie ik in andere mensen' of 'God is terug te vinden in de natuur' of 'God is alles' en dergelijke.
34	61	De reden dat ik het moeilijk vond antwoord te geven op deze vragen is dat ze zo specifiek gesteld zijn.
47	49	Hoewel niet kerkelijk opgevoed sluit ik het bestaan van God niet uit. Ik ervaar echter geen interactie met God, noch een gevoel/bevestiging van geloof. De vragen over hoe Hij mij beoordeelt of behandelt zijn voor mij daarmee moeilijk te beantwoorden.
47	61	Juist wanneer ik uitga van het bestaan van God, daagt het niet ervaren van bevestiging of geloofsgevoel mij uit tot het stellen van vragen. Die richten zich echter sterk op feitelijke of tastbare bevestigingen. Door deze 'voorwaarden' ben ik me bewust van een zekere arrogantie en wantrouwen tegenover dat Godsbeeld.

51	49	Vooraf vr. 45 vind ik moeilijk vanwege de 'directheid'. Ik denk dat de mens hier zelf ook een rol in speelt. Het is moeilijk te rijmen met mijn beeld dat God liefde is.
51	61	Bij vr. 55 heb ik ingevuld 'helemaal niet mee eens' omdat dat voor mij overkomt als 'koste wat het kost'. Ik denk dat vr. 56 beter omschrijft wat God met mijn leven wil, nl. dat ik de persoon word die hij bedoeld heeft.
52	49	Er is in mijn mening geen 'hogere macht' ongeacht hoe je hem noemt.
54	61	Ik geloof niet zo zeer een god of iets dergelijks. Wel denk ik dat er meer is tussen hemel en aarde.
58	61	Ik heb soms moeite met dubbele ontkenning in vragen.
59	61	Ik geloof in een god met een kleine "g". In dit licht heb ik de vragen dus niet beantwoord.
63	61	ik geloof niet in god, sommige dingen in de wereld zijn gewoon niet te verklaren maar ik geloof niet dat er iemand bestaat die het allemaal gemaakt heeft. Maar ik denk dat de mensen die er wel in geloven, er veel aan kunnen hebben zolang ze er echt in geloven en er echt voor gaan.
66	61	Ik ben niet (meer) gelovig dus deze vragen zijn voor mij nauwelijks te beantwoorden.
69	49	Ik heb geen "relatie" met God maar gewoon iets met een geloof.
73	61	Erg simplistische stellingen!
76	49	antwoorden lijken mij moeilijk te interpreteren. is het je verstand of je gevoel, de tijd waarin je leeft (moeilijk of voor de wind), je humeur, je interpretatie van een woord in de vraag, waardoor de een iets anders bedoelt met het kruisje dan de ander,
81	61	ik had graag n.v.t in willen vullen
82	61	er ward een beetje van ui gegaan dat degene die dit invult (licht) gelovig is, maar ik geloof niet in goden, oid. , dus vandaar is het wel heel lastig de vragen hierboven goed in te vullen...
85	49	Ik weet niet goed hoe ik deze vragen moet beantwoorden, ik beantwoord vragen niet vanuit een "geloof" dat ik heb. Ik geloof bijvoorbeeld niet dat God macht heeft, maar ik vind wel dat de mensen die IN God geloven macht hebben, omdat ze dingen doen uit hun geloof.
90	49	God heeft voor mij meer namen: 'God-van-mensen', 'God-in-mensen', 'het-goede-in-mensen', 'Onzegbare'. eigenlijk is het niet goed in woorden uit te drukken daarom vind ik onzegbare wel mooi..
97	6	Bij vraag 6 wordt gevraagd ben je godsdienstig opgevoed. Dit is bij mij niet het geval maar mijn ouders hebben altijd mijn vragen over 'het geloof' beantwoord en 'discussies' gevoerd. Ik heb hier wel veel van geleerd.
118		Ik ben heel blij dat men tegenwoordig ook bezig is om God te zoeken.
102	35	Voor de zonden die is begaan na het overlijden, maar Allah is barmhartig.

	49	Zulke vragen en antwoorden is beter met toelichting
	61	Sommige vragen zijn moeilijk te beantwoorden, dit mede door de achterliggende gedachte van een vraag. De vragen zijn dus niet helemaal duidelijk. Vb: een leraar kan uitleg geven over een bepaalde stof, die door leerlingen verschillend wordt opgevat. Het is hetzelfde stof maar de cijfers verschillen. Zo is dat hetzelfde bij het bereiken van iets in het leven, Allah geeft de mogelijkheid om iets te bereiken. De ene bereikt het wel en de andere niet. Dus het ligt aan het mens zelf.
106	61	Soms is meerdere uitleg nodig mogelijk. Ik heb de neiging om sommige antwoorden toe te lichten. Dat een kruisje niet voldoende is als antwoord.
127		Ik hoopde dat alle vragen in arabisch waren om het beter te begrijpen.
132	62	Moeilijke vraag
136		Ik mis het antwoord 'geen mening' b.v. voor vraag: 50, 52, 53, 58.
137	61	De laatste paar vragen zijn lastig te beantwoorden. 1 vraag bestaat eigenlijk uit 3 vragen zodat ik geen juist antwoord kan geven.
	65	Nr. 62, gedeeltelijk.
146	61	Te veel "mij" vragen waar ik niets mee kan.
150	59	veel mensen zijn slecht
	61	Heel erg moeilijk

Bijlage 11: Vragen over de vragenlijst

Statistics

	gevoelens tov God moeilijk	gevoelens tov God interessant	percepties handelen moeilijk	percepties handelen interessant	challenge items moeilijk	challenge items interessant
N Valid	153	152	153	153	151	148
Missing	2	3	2	2	4	7
Mean	1,6471	2,2697	1,7320	2,2680	2,1656	2,2568
Median	1,0000	2,0000	2,0000	2,0000	2,0000	2,0000
Mode	1,00	2,00	1,00	3,00	3,00	3,00
Std. Deviation	,72973	,70917	,76094	,76094	,78681	,76596

gevoelens tov God moeilijk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	77	49,7	50,3	50,3
	neutraal	53	34,2	34,6	85,0
	mee eens	23	14,8	15,0	100,0
	Total	153	98,7	100,0	
Missing	System	2	1,3		
Total		155	100,0		

gevoelens tov God interessant

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	23	14,8	15,1	15,1
	neutraal	65	41,9	42,8	57,9
	mee eens	64	41,3	42,1	100,0
	Total	152	98,1	100,0	
Missing	System	3	1,9		
Total		155	100,0		

percepties handelen moeilijk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	70	45,2	45,8	45,8
	neutraal	54	34,8	35,3	81,0
	mee eens	29	18,7	19,0	100,0
	Total	153	98,7	100,0	
Missing	System	2	1,3		
Total		155	100,0		

percepties handelen interessant

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	29	18,7	19,0	19,0

	neutraal	54	34,8	35,3	54,2
	mee eens	70	45,2	45,8	100,0
	Total	153	98,7	100,0	
Missing	System	2	1,3		
Total		155	100,0		

challenge items moeilijk

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	36	23,2	23,8	23,8
	neutraal	54	34,8	35,8	59,6
	mee eens	61	39,4	40,4	100,0
	Total	151	97,4	100,0	
Missing	System	4	2,6		
Total		155	100,0		

challenge items interessant

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	niet mee eens	27	17,4	18,2	18,2
	neutraal	58	37,4	39,2	57,4
	mee eens	61	39,4	41,2	98,6
	4,00	2	1,3	1,4	100,0
	Total	148	95,5	100,0	
Missing	System	7	4,5		
Total		155	100,0		

Literatuurlijst

- Baarda & De Goede (2006), *Basisboek Methoden en Technieken, Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwantitatief onderzoek*, Wolters-Noordhoff bv, Groningen / Houten.
- Bernts, T., Dekker, G. & de Hart, J. (2007), *God in Nederland 1996-2006*, Uitgeverij Ten Have, Kampen.
- Donk, W.B.H.J. van de, Jonkers, A.P., Kronjee, G.J., Plum, R.J.J.M. (red.) (2006), *Geloven in het publieke domein, verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam University Press.
- Griffin, D. & Bartholomew, K. (1994), 'Models of the Self and Other: Fundamental Dimensions Underlying Measures of Adult Attachment' in: *Journal of Personality and Social Psychology* 67, 430-445.
- Hair, J.F., Anderson, R.E., Tatham, R.L. & Black, W.C. (1998). *Multivariate data analysis: Fifth edition*. London: Prentice-Hall International.
- Heus, P. de, Leeden, R. van der & Gazendam, B. (1999). *Toegepaste data-analyse: Technieken voor niet-experimenteel onderzoek in de sociale wetenschappen*. [Applied data analysis: Techniques for non-experimental research in social sciences.] Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom.
- Hutsebaut, D. & Verhoeven, D. (1995), 'Studying Dimensions of God Representation: Choosing Closed or Open Ended Research Questions', in: *International Journal of Production Research* 5, 49-60, i.h.b. 50,59.
- Janssen, F., Bänzinger, S., Dezutter, J., & Hutsebaut, D. (2005), 'The underlying aspects of the relation between religion and mental health', in: *Archive for the Psychology of Religion*, 27, 19-45.
- Jonkers, J.B.G. & Rheenen, G.C. van (1999), *Godsdienst gemeten: inventarisatie van meetinstrument, gebruikt in het sociaal-wetenschappelijk en praktisch-theologisch survey-onderzoek naar religie in Nederland*. Kampen: Theologische Universiteit Kampen.
- Kunneman, H., 'Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging' in: Donk, W.B.H.J. van de, Jonkers, A.P., Kronjee, G.J., Plum, R.J.J.M. (red.) (2006), *Geloven in het publieke domein, verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam University Press
- Lans, J. van der (2001), 'Empirical Research into the Human Images of God. A Review and some Considerations', in: Ziebertz, H.-G., Schweitzer, F., Häring, H. & Browning, D. (eds.). *The Human Image of God*, 347-360. Leiden: Brill.
- Lawrence, R.T. (1997), 'Measuring the Image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales', in: *Journal of Psychology and Theology*, Vol. 25, No. 2, 214-226.

- Murken, S. (1998), *Gottesbeziehung und psychische Gesundheit: Die Entwicklung eines Modells und seine empirische Überprüfung*. Münster e.a.: Waxman.
- Petersen, K. (1993), *Persönliche Gottesvorstellungen. Empirisch Untersuchungen/Entwicklung eines Klärungsverfahrens*. Ammersbek: Verlag an der Lottbek.
- Rizzuto, M. D. (1979), *The Birth of the Living God*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schaap-Jonker, J. & Eurelings-Bontekoe, E.H.M. (2007), *Handleiding Vragenlijst Godsbeeld*, Protestantse Theologische Universiteit Kampen.
- Schaap-Jonker, J. (2004a), 'The varieties of God: Een overzicht van onderzoek naar godsbeelden', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 58, p. 124-141.
- Schaap-Jonker, J.(2004b), *Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image: effects of mental health and religious culture*, Protestantse Theologische Universiteit Kampen.
- Schaap-Jonker, J. (2006), 'Kennen en gekend worden: een praktisch-theologische beschouwing over godsbeelden', *Theologia Reformata* 49, p. 29-37.
- Stevens, J.P. (2002). *Applied Multivariate Statistics for the Social Sciences. Fourth Edition*. Mahway (NJ)/ London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Strijker, Dr. J. (2006), *Pleegzorg, overzicht van wetenschappelijk onderzoek*, p.51-55.
- Winnicott, D.W. (1971), *Playing and reality*, London: Tavistock Publications.
- Wulff, D.M. (1997), *Psychology of Religion, classics & contemporary*, second edition, New York, John Wiley & Sons.
- Zock, T.H. (1997), 'Religie als transitioneel fenomeen: Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 1997 (51.1), p. 31-48.

Websites

<http://kaledoperwt.punt.nl/upload/god.jpg>

http://www.tamaratavernier.be/images/foto_chakra01.jpg

http://www.cospp.edu/faculty/Core_Faculty_Pages/Louis_Hoffman.htm

Afbeeldingen voorpagina

<http://kaledoperwt.punt.nl/upload/god.jpg>

http://www.tamaratavernier.be/images/foto_chakra01.jpg